T.C.

BAHÇEŞEHİR ÜNİVERSİTESİ

İSMAİL FENNİ ERTUĞRUL'UN BÜCHNER'İN MATERYALİZM ANLAYIŞINA ELEŞTİRİSİ

Yüksek Lisans Tezi

BERAT KİTAPÇI

İSTANBUL, 2019

T.C.

BAHÇEŞEHİR ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

FELSEFE BÖLÜMÜ

İSMAİL FENNİ ERTUĞRUL'UN BÜCHNER'İN MATERYALİZM ANLAYIŞINA ELEŞTİRİSİ

Yüksek Lisans Tezi

BERAT KİTAPÇI

Tez Danışmanı: DR. ÖĞR. ÜYESİ ENİS DOKO

İSTANBUL, 2019

ÖZET

İSMAİL FENNİ ERTUĞRUL'UN BÜCHNER'İN MATERYALİZM ANLAYIŞINA ELEŞTİRİSİ

Kitapçı, Berat

Yüksek Lisans, Felsefe Programı

Tez Danışmanı: Dr. Öğr. Üyesi Enis Doko

Mayıs, 2019, 118 sayfa

İnsanlık tarihinin, bazı dönemlerinde gidişatın seyrini değiştiren hadiseler yaşanır. Bunlar içerisinde şüphesiz, günümüzü de halen etkilemekte olan Fransız İhtilali, Sanayi Devrimi sayılabilir. Buna bağlı olarak Avrupa ve Dünya ile beraber ülkemizde de toplumsal olarak değişimler olmuştur. Yeni ve kuvvetli birçok fikrin neşvünema bulması bu dönemde gerçekleşmiştir. Bunlar arasında Materyalizm, Pozitivizm ve Darwinizm zikredilebilir. Tanzimat döneminin askeri ve siyasi birçok yeniliklere uğraması ile başlayan hadiselere, mezkur fikir akımları da ilave olmuş, siyasal ve sosyal yeni bir dönem başlamıştır.

Tanzimat Dönemi'nde sorunlara çare aramak gayesiyle seri atılımlar gerçekleştirilmiş, batılı fikir ve eserlerin tercümeleri bu sürece dahil olmuştur. Materyalizm bu ortam içerisinde ülkemizde yayılma ve taraftar edinme imkanını bulmuştur. Böyle bir ortamda birçok fikir adamı materyalizmi akıl, bilim, deney gibi kavramlar ile desteklemiş, birçok fikir adamı da materyalizmin ilmi, fikri, ahlaki ve uhrevi meselelerde çelişkiye sebep olduğunu düşünerek karşı çıkmıştır. Materyalizme karşı çıkanlardan birisi de İsmail Fenni Ertuğrul'dur.

İslami ilimlerden son derece iyi bir tahsili olan İsmail Fenni, batı felsefesi ile doğu ve batı arasındaki ortak ve fark yönleri tahlil edebilmiştir. Pozitif bilimler ve İslami ilimlere ilaveten tasavvuf ve musiki alanlarında da liyakat sahibidir. İsmail Fenni, tüm bu alanlarda eser yazmış, bilhassa dönemin Büchner ile meşhur olan materyalist anlayışa karşı müstakil kitap yazmıştır.

Bu çalışmanın maksadı, İsmail Fenni'nin yaşadığı dönemin maddeci anlayışını, ilmi ve samimi bir şekilde çözme gayretini göstermektir. Büchner'in ''Madde ve Kuvvet'' isimli eseri ile şöhret bulan maddeci anlayışın iddialarına karşı, İsmail Fenni'nin zikrettiği deliller öne sürülmüştür.

Takip edilen usul gereği, evvela materyalizmin tarihsel gelişimi, sonrasında İsmail Fenni'den önceki siyasi ve fikri gelişmeleri incelendi. Son olarak da temel meselemiz olan İsmail Fenni'nin, Büchner'in matreyalizm ile alakalı görüşlerine verdiği cevapları işlenmiştir.

Anahtar Kelimeler: İsmail Fenni Ertuğrul, Büchner, Materyalizm.

ABSTRACT

İSMAİL FENNİ ERTUĞRUL'S CRITISIM OF MATERIALISM

Kitapçı, Berat

Master's Thesis, Master's Program in Philosophy

Thesis Supervisor: Dr. Ins. Enis Doko

May 2019, 118 pages

In the history of mankind, there are some events that change the course of the other events which come after. French Revolution and the Industrial Revolution are the milestones that still affect today. During this period, many ideas were became popular from Europe to Earth and our country. Alot of new and powerful ideas showed progress in these periods Positivism, Darwinism and Materialism are some of these ideas. The events that started with the military and political innovations of the Tanzimat period were added to the events, as well as the idea movements, and a new political and social era has begun.

Serial breakthroughs have been realized in order to seek solutions to the problems and translations of Western ideas and works have been included in this process. In this situation of our country, Materialism had the chance to spread and find supporters for itself. In such an atmosphere, many intellectuals have supported materialism with concepts such as mind, science, experiment, and many other intellectuals have opposed it by revealing the scientific, intellectual, moral and ethereal distress caused by materialism. One of those intellectuals was İsmail Fenni Ertuğrul.

Ismail Fenni, who had a very good education on Islamic sciences was able to analyze the common and difference aspects between the western philosophy and the eastern philosophy. In addition to positive sciences and Islamic sciences, he is also qualified in mysticism and music. He had works in all these fields, especially he wrote a book against the materialism which was became very popular by Buchner's Works.

The aim of this study is to show Ismail Fenni's scientific and sincere efforts against materialism. In this study, it was mentioned about Ismail Fenni's proofs against Materialism which was became very popular thanks to Buchner's work "Matter and Force".

In the method was followed, first historical evolution of materialism, than its political and ideological progress before Ismail Fenni were studied. Finally our main topic which includes Ismail Fenni's anwers to Buchner's ideas about materialism

Keywords: İsmail Fenni Ertuğrul, Büchner, Materialism

İÇİNDEKİLER

KISALTMALAR

a.g.e.	:	Adı geçen eser
bkz.	:	Bakınız
Çev.	:	Çeviren
DİB.	:	Diyanet İşleri Başkanlığı
Haz.	:	Hazırlayan
İst.	:	İstanbul
Ank.	:	Ankara
Sad.	:	Sadeleştiren
TDV	:	Türkiye Diyanet Vakfı
Yay.	:	Yayınevi, yayınları
vb.	:	Ve benzeri
vs.	:	Ve sair

1. GİRİŞ

1.1 İSMAİL FENNİ ERTUĞRUL'UN HAYATI VE ESERLERİ

1.1.1 Hayatı

İsmail Fenni 1855 senesinde Bulgaristan – Tırnova doğmuştur. Babası Tırnova Meclis üyesi Mahmud Bey'dir. Tahsiline rüşdiye mektebinde devam ederken, ilaveten medreseye devam etmiş ve Arapça öğrenmiştir. 15 yaşında muhasebe bölümünde memur olarak devlet vazifesi almıştır.

Balkanların istilası üzere 20 yaşında İstanbul'a hicret edip muhtelif memuriyetlerde çalışmıştır. Hükümetin açtığı "Dil Mektebi" ne başlamış olup burada Fransızca öğrenmiştir. 1886 yılında mezun olup hariçten özel ders alarak İngilizce öğrenmiştir.
1908 yılına kadar memuriyette çalışmış, bu esnada başarılar gösterip, terfilere layık görülmüştür. Sonrasında İsmail Fenni, ilmi çalışmalara vakit ayırmak arzusundan dolayı istifa etmiştir. Emeklilik hayatı 38 sene sürmüş ve 96 yaşında 29 Ocak 1946'da vefat etmiştir.

İsmail Fenni musiki alanında oldukça zengin bilgi birikimine sahiptir. Kanun ve keman çalmasının yanında, 200 civarında beste, saz semaisi ve peşrevin sahibidir. Bir hayli şiir ve gazel de yazmış olan İsmail Fenni'nin bu eserlerinden pek azı ulaşmıştır.
II. Abdülhamit dönemi Yıldız Sarayı arşivinde ve Cumhuriyet döneminde arşiv tasnif vazifelerini icra eden Mahmut Kemal İnal (1871 – 1957), İsmail Fenni için; "Fenni Bey, halk ile karışmaktan beyhude laflarla vakit kaybından çekinen, daima ilim ile meşgul, tevazu ile meluf, müstakim, halim, selim, nazik, edepli, bir ehli kemaldir." demiştir.

Kendi ağzından İsmail Fenni, ilmi gayesini şu şekilde hatıratında beyan etmiştir; "Ben acizane 90 senelik ömrümü, ilme ve güzel sanatlara verdim. Doğu ve Batı düşünce alemini, bunların birleştikleri, ayrıldıkları ve birbirlerini şiddetle reddeder göründükleri

noktaları inceledim. Eserlerimle, vardığım hakikatleri, bugünün ve yarının nesillerine anlatmaya çalıştım."

Eserleri incelendiğinde bu maksadı kolaylıkla görülebilir. İsmail Fenni, Doğu ve Batı düşüncelerinin kıyasında objektif bir duruş sergilemeye gayret göstermiştir. Savunduğu iddiaların asla değişmez olduğunu düşünmemiş, mantıki izahlar çerçevesinde aksi fikirlere de ihtimal vermiştir. Yaşadığı dönemin fenni gelişmelerini yakinen takip etmiş ve elde ettiği yeni bilgilerle, fikirlerinin değişmesinde veya gelişmesinde bir mahsur görmemiştir. Bu özellikleri ile İsmail Fenni için, fen ve felsefeyi İslami şuur ile irdelemiş ve evrensel hakikatleri araştırmış son dönem bir Osmanlı mütefekkiri denilebilir.

İsmail Fenni yazdığı kitaplarda ekseriyetle, İslami mevzuların izahını ve savunmasını işlemiştir. Dönemin düşünce akımlarını ve eleştirilerini İslam düşüncesi ile kıyas etmiştir. Tasavvuf düşüncesinin önemini anlatmak ve Vahdet-i vücud görüşünün inceliklerini açıklamak üzere İbn Arabi'yi müdafaa eden bir eser yazmıştır. Eserlerinin bir kısmı İsmail Fenni vefat ettikten sonra basılmış, bir kısmı ise halen basılmamıştır. Dönemin bilim ve felsefesini objektif bir biçimde, İslam düşüncesi ile kıyas etmekten çekinmeyen İsmail Fenni'nin, şahsının ve eserlerinin kıymeti maalesef yeteri kadar bilinmemektedir. Kitaplarının birçoğunun henüz basılmaması ve basılı olanların hakkında pek az çalışma yapılması bu düşünceyi destekler niteliktedir. Eserleri hakkında numunelik bilgi vererek, ileriki yıllarda tüm eserlerinin basılmasını temenni etmekteyiz. Çünkü kanaatimizce, görüşlerinin ve takip ettiği usulün incelenmesi bilim ve felsefe alanlarına birçok katkı sağlayacaktır.

1.1.2 Eserleri

1. Lügatçe-i Felsefe (Felsefe Terimleri Sözlüğü)

İsmail Fenni'nin neşredilen ilk eseridir. Müellifin 72 yaşında kemal zamanına denk gelen bu eser 1972 senesinde basılmıştır. Türkiye'de yayınlanan ilk felsefe sözlüklerinden sayılmaktadır. Zengin bir ıstılaha sahip bu eserin yazılmasında temel kaynak eser Fransız düşünür Andre Lalande (1867-1963)'ın, "Bulletin de la Societe

Française de Philosophie" adlı dergide yazdığı terimlerdir. Bunun yanı sıra birçok İslam düşünürünün eserlerinden istifade edilmiş ve İsmail Fenni şahsının da dahil olmak üzere yorumlamalarda bulunmuştur (Ertuğrul 2015, ss. 11-12).

2. Maddiyyun Mezhebinin İzmihlali (Materyalizmin İflası ve İslam)

İsmail Fenni'nin 1928' de neşredilen bu eseri, en kıymetli ve meşhuru olarak görülmektedir (Ülken 2013, s.426). Alman düşünür Ludwig Büchner'in 1855'te neşrettiği "Madde ve Kuvvet" (Kraft und Stoff) isimli materyalist çalışmaya reddiye olarak kaleme alınmıştır. Bilimsel izahlar, mukayeseli cevaplar ve İslami deliller ile materyalist iddialara cevaplar verilmiştir. Tanrı, alem, tabiat, insan ve felsefe gibi meseleler işlenmekle beraber İsmail Fenni pozitivizm, panteizm, vahdeti vücut gibi bahisleri de izah etmiş, İslam alimleri gibi birçok Batılı düşünürlerin görüşleri ile deliller sunulmuştur. 1996 senesinde "Materyalizmin İflası ve İslam" ismi ile iki cilt halinde yeniden basılmıştır. Çalışmamızda en çok istifade edilen kitabıdır.

3. Kitabı-ı İzale-i Şükuk (Şüpheleri Giderme Kitabı)

"İslam Tarihi" ismi ile Abdullah Cevdet tarafından tercüme edilen eser Dozy (1880-1947)'nin "İslam Tarihi" isimli eserine reddiye olarak kaleme alınmıştır. İsmail Fenni, kitabın İslam Tarihi olarak tercümesini ve muhtevasındaki şek ve şüpheye müsait bir takım hassas meseleler hakkındaki iddiaların, insanları ifsat etmek için yazıldığını düşünerek tenkit etmiştir (Ertuğrul 2017, ss.26-27). Kuran'ı Kerim'in üslubu, Avrupalı düşünürlerin Hz. Peygamber hakkındaki görüşleri, Hz. Peygamberin şahsı ve mucizeleri gibi meselelere mühim izahatlar verilmiştir.

4. Vahdet-i Vücud ve Muhiddin-i Arabi

1928 yılında yayınlanan eser, İsmail Fenni'nin benimsediği Vadet-i Vücud nazariyesini ve ona karşı yapılan tenkitlere cevapları içermektedir. Panteizm ile benzerliklerini ve farklarını ortaya koyan müellif, varlığın birliği anlatmıştır. Materyalizmin İflası ve İslam eserinde bir bölüm olarak ele alınmış olan bu sufi nazariyat, müstakil bir eser olarak tafsilatlı bir şekilde bu çalışmada işlenmiştir.1991 senesinde Mustafa Kara tarafından yeniden yayınlanmıştır.

5. Küçük Kitapta Büyük Mevzular (İman Suallere Cevaplar)

Muhteva olarak ismi ile müsemma olan bu eserde İsmail Fenni, Allah'ın varlığı, İslam'ın diğer dinlerden farkı, Hz. Peygamberin Kuran'ı yazmadığı, İnciller gibi çok çeşitli ve fazla sayıda mesele ile alakalı kısa soru ve cevaplar usulü ile yazmıştır. Umumi görüşlerinin ve eserlerinin bir kısa özeti şeklinde hazırlanmış gibidir. 1978 yılında Sebil Yayınevi tarafından yeniden neşredilmiştir.

6. Enver-i Hakikat (Hakikat Nurları)

Eser vefatından sonra tarafından basılmıştır. İslam hakkında Oryantalistlerin ortaya attığı iddialara bir cevap olarak hazırlanmıştır. Eserde Kuran'ı Kerim ile mukaddes kitaplar arasındaki benzerlikler ve farklar, mucizeler, kıssalar ve Arap kültürünün tesirleri gibi meseleleri akli ve ilmi delileriyle izah etmiştir.

Basılmamış eserleri şunlardır;

1. Hayat ve Madde; Oliver Lodge'dan tercümedir.
2. Hürriyet; Stuart Mill'den tercümedir.
3. Asr-ı Hazır Maddiye Mesleği; Paul Janet'ten tercümedir.
4. Usul-ı Maliye Hülasası; İbn Mukaffa'nın "Ahlak" isimli eserinin tercümesidir.
5. Türk Tarihi; Umumi harpten önce "Müverrihlerin Tarih Alemi" ismiyle İngilizce çıkan eserin Türklere ait kısmının tercümesidir.
6. Ameli Malumat; Baron İstafin'den tercümedir.
7. Hakikat-ı Zerafet; Fıkralardan ibarettir.
8. Büyük Filozoflar; Süleyman Hayri Bolay, bu eserin 1000 sayfa civarında olduğu ve Sokrat'tan 20. asır filozoflarına kadar tüm büyük filozofların fikirlerinin anlatıldığı ve genişçe eleştirilerinin yapıldığını 1961 Şubat ayında kendi evinde Osman Nuri Engin'den bizzat dinlediğini nakletmiştir. Süleyman Hayri (2008, s.162) hatıranın devamında Osman Nuri'nin kendisine söylemiş olduğu şu mühim ifadeleri ilave etmiştir;

Senin Hilmi Ziyan ömrü boyunca uğraşsa böyle bir eser meydana getiremez.' Bu söz üzerine ben senelerce bu eserin peşine düştüm. Darüşşafaka'nın kütüphanesinde 36 numarada kayıtlı görünmesine rağmen esere bir türlü ulaşmak mümkün olmadı. Kültür müsteşarı İsmet Parmaksızoğlu' na ve Özel Öğretim genel müdürü Nejdet Özkaya'ya resmi yazı yazdırtıp Darüşşafaka idaresinden bilgi istememize rağmen hiçbir cevap almak mümkün olmadı. Muhtemeldir ki kitap ya çalındı veya imha edildi.

2. MATERYALİZMİN TARİHİ

2.1 MATERYALİZMİN TANIMI

Lügat manasını, Latince “materia” (madde) kelimesinden almış olan materyalizm, özde “maddecilik” anlamına gelmektedir. Varlığın hakikatini yalnız maddi olarak açıklayan görüştür. Buna göre, var olan ya maddedir ya da maddeye bağlıdır. İdrak, hissiyat ve düşünce gibi manevi cevherler ile alakalı bir irtibattan bahsedilmediği gibi metafizik bir alandan da söz edilmez. Bunun neticesinde maddeyi yegane gerçeklik olarak ele alan materyalizm, gerçekleşen her şeyi bu zeminde açıklama gayretindedir (Topaloğlu 2003).

Materyalizme göre tabiat, akıl üstü bir varlık tarafından sevk ve idare olunmamaktadır. Buna bağlı olarak hakikati izahatta her şey maddenin kerametidir. Görüşün esasına göre cümle iş, ya maddenin bir hareketinden, ya kıpırdanmasının tesirinden ya da başka bir bağ vesilesi ile gerçekleşir (Ertuğrul 2015, s 253).

Hakikati açığa çıkaran şeyi, madde veyahut maddenin hususiyetleri olarak gören Materyalizm kadim Yunan’da atomculuk olarak ortaya atılmıştır. Devamında Gassendi ve Hobbes rehberliğinde 17. asırda modern düşünceye dönüşen materyalizmi; 18. Asırda Fransız materyalistleri, 19. asırda Marks, 20. asırda pozitivizm ve 21. asırda doğalcılık akımları temsil etmiştir (Cevizci 2017, s. 296). Materyalizm asırlar boyunca özde büyük bir değişime uğramamış, temel ilkelerini korumuş ancak gelişen yeni fikirler ile daha geniş sahada söz sahibi olarak zenginleşmiştir.

2.2 TARİHİ GELİŞİMİ

Hakikate akıl yürüterek ve doğru soruların cevabını arayarak ulaşmayı hedefleyen felsefe disiplininin temelleri kadim Yunan coğrafyasında atılmıştır. İşe ilk olarak kainatı ve hayatı anlamak üzere yola çıkan Yunanlı filozoflar, özü yani ilk unsurun ne olduğunu bulmaya çalışmışlardır. İlk unsuru bazı filozoflar maddi bir sebebe bağlayarak Thales

(M.Ö. 624-546) gibi “su” demişken bazı filozoflar ise manevi bir sebebe bağlayarak Empedokles (M.Ö. 495-444) gibi “aşk” demiştir (Birand 1958, s.23). Bu arayışlar vesilesi ile maddelerin ve maddeleri meydana getiren unsurların mahiyeti sorgulanmıştır. Neticede filozoflar gayretleri ile bir nevi atom görüşü doğmuştur (Birand 1958, s.24).

Atom düşüncesi, Felsefi bir kavramlar olarak ortaya çıksa da ilerleyen asırlarda bazı düşünürlerin de tesiri ile materyalizmin temel meselelerinden biri olma mertebesine çıkartılmıştır. Bu bağlamda bir düşünce veya nazariye olarak materyalizm, tarihsel serüveninden; İlk Çağ, Orta Çağ, Yakın Çağ ve 19. asır olarak dört ana başlık olarak bahsedilebilir.

2.2.1 İlk Çağda Materyalizm

Atom düşüncesini sistematik olarak ortaya ilk kez koyan, Leukippos (M.Ö. 5. yy.) ve talebesi Demokritos (M.Ö.460-360)’dur. Demokritos’a göre atomun tarifi şu şekildedir; her cisim kendisini oluşturan en küçük ve asla bölünemeyecek olan parçaya kadar bölünebilir. Bunu son halde oluşanlar atomlardır. Demokritos’a göre atomun özellikleri ise şu şekildedir; Ezeli ve ebedi bir vasfa sahip atomlar, bölünemeyecek kadar sert yapıya sahiptirler. Gözle görülemeyecek kadar küçük olmaları asla görülemeyecek olmaları anlamına gelmemektedir. Normal şartlarda gözükmeyen havadaki tozların Güneş ışığının vurmasıyla görülmesi gibi atomlarda özel durumlarda gözükebilir. Atomların sertlik ve değişen boyutları vardır. Her atomda sertlik ve boyut değişkenlik arz eder. Demokritos atomların hareket ettiklerini ve bu hareketin ağır atomların aşağıya hafif atomların yukarıya doğru olduğunu savunur. Hafif olan samanın savrulduğunda ağır olan buğdaylardan ayrılmasına benzer bir işleyiş vardır. Benzer şekilde deniz kıyısındaki aynı cins atomların bir arada toplandığı görülür. Bunun sonucunda tabiattaki var olanlar, aynı cins atom kümelerinin neticesidir. Demokritos’un mezkur düşüncelerinin nihai noktası tabiattaki varlıklar, mekanik ve zorunluluk sebebine dayanmaktadır (Birand 1958, s.34).

Tabiattaki renkler, cisimlerin dış yüzeylerini meydana getiren atomların değişen konumları olarak görülmüştür. Buna göre, cisimlerin yüzeylerini meydana getiren

atomlar küçük ve yuvarlak, ışığı meydana getiren atomlar ise küçük ve ince atomlardan oluşmaktadır. Hızlı bir şekilde birbirini etkileyen bu durum neticesinde atomlar hızlı bir şekilde yüzeye çarpıp geri gitmekte veyahut yansımaktadır. En kuvvetli atomlar küre şeklindedir. İnsan ve hayvan ruhlarını meydana getiren atomlar en hızlı ve en kolay uçabilenleridir (Guthrie 1999, s.64).

Atomların birbirlerinden ayrıldıkları ve bu hadisenin meydana geldiği bir alan yani boşluk bulunmaktadır. Ancak boşluk tarifi var olmayan anlamında değil, varlıkların bölündüğü mekânsal manadadır. Dolayısıyla boşluk dolu değildir lakin gerçektir. Çünkü bu sayede varlıklar çeşitlilik ve çokluk arz etmektedir. Sonuçta varlık manasındaki doluluk kadar boşlukta, kabul edilmesi zorunlu bir kavram olmaktadır. Böylece ilk materyalistler diyebileceğimiz atomcular; bir şeyin cisim olmadan da gerçek olabileceğini kabul etmiş olan ilk insanlardır (Arslan 2006, s.317).

Temel olarak ele alınan bu kısımda Demokritos bir yandan atom düşüncesi ile tabiatı idrak ev izah etmeye çalışmışken bir yandan da 19. asra kadar uzanan tabiat bilimleri ve atom düşüncesinin temelini atmıştır. İlk asırda pek şöhret kazanmayan bu düşünceler Yeni Asır döneminde geliştirilerek modern görüşlerin ham maddesi olmuştur (Guthrie 1999, s.62).

2.2.2 Orta Çağda Materyalizm

İslam coğrafyasında Orta Çağ'ın materyalist temsilcileri "Dehriyyun" ismindeki mezheptir. Kökeni dehr kelimesi olup "mutlak zaman" manasına gelmektedir. Bu bağlamda İslam coğrafyasında materyalist fikirlerin ve bazı inkarcı görüşlerin müşterek ismidir. İslamiyet' ten önceki Cahiliye döneminde Dehriye manasında materyalist görüşe sahip grupların olduğu Kuran-ı Kerim'de; "Dediler ki; hayat ancak yaşadığımızdan ibarettir. Ölürüz ve yaşarız, bizi ancak zaman (dehr) helâk eder." mealindeki ayette bildirilir (el-Câsiye 45/24). Ayette ifade edilen dehr kelimesinin dehriye dönüşmesi zaman içerisinde şekillenmiştir. Dehrilik olarak ifade edilen görüşün ayette belirtilen anlayışa mutabık olması bu kavramın ortaya çıkmasında etkili olmuştur. Nitekim Zemahşeri bu ayeti; kainatta vuku bulan tüm hadiseleri dehre bağladıkları, bu

yüzden Dünya dışında bir idrak ve inançlarının bulunmadığı şeklinde beyan etmiştir (Altıntaş 1994, s.107).

Dehrilerin kabul alanı yalnız duyular vesilesi ile elde edilen kadardır. Allah ve ruh gibi görünmezlerin bulunduğu Ahiret'in varlığını inkar ederler. Zaman (dehr) ezelidir ve herhangi bir surette yaratılmamıştır. Dehrilerin en meşhur temsilcisi İbn Ravendi (öl. 913) 'dir. Alemin yaratılmasına karşı çıkan İbn Ravendi, alemin ezeli olduğunu savunmuştur. Ona göre tevhid inancı batıl ve peygamberlik müessesi ise hükümsüzdür. Vahiy lüzumsuz olarak gören İbn Ravendi, rehber olarak akılın kifayet ettiğine hükmetmiştir. Bütün bu fikirler İslam coğrafyasında tam olarak vücud bulamamış bir şekilde tarihteki yerini almak ile sınırlı kalmıştır. Böylesine yayılma imkanı bulamayan Dehrilik, gerek resmi makamlardan alınan tedbirler, gerekse büyük kelam alimlerinin reddiyeleri ile kısıtlı kalmıştır (Bolay 2008, s.30).

2.2.3 Yeni Çağda Materyalizm

Batı coğrafyasında materyalizm 17. Ve 18. asırda gelişme göstermeye başladı. Bu devrin şekillenmesine katkı sağlayan mühim düşünürlerden Thomas Hobbes (1588-1679), Julien Offroyde La Mettrie (1709-1751), Paul-Henri Baron d'Holbach (1723-1789) ve Denis Diderot (1717-1784) sayılabilir.

Hobbes devrinin mühim rasyonalist ve bilimci düşünürlerindendir. İzlediği felsefi disiplinin temeli, tabiat bilimlerinin özünde bulunan mekanik bir dünya görüşü üzeredir. Ona göre varlık maddi olanlarla sınırlı olup, bu maddelerde mekanik olarak olup biten bir takım hadiselerin vuku bulmasının neticesinden ibarettir. Hobbes bilimden ve bilimsel materyalizmden yola çıkarak, varlığın en temeline hareket halindeki maddeyi koymaktadır. Başka bir deyişle, onun alemi izahta madde ve varlık olarak iki temel kategoriye sahip anlayışını gösterir. Hobbes için ruhun mahiyeti de bir nevi madde cinsindendir. Hakikatte her şeyi maddeye bağlı kılan Hobbes, modern metafiziksel materyalizmin kurucusu sayılmaktadır (Cevizci 2016, ss. 294-298).

Kuvvetli bir materyalist olan La Mettrie, hekim olarak edindiği tecrübe ile Descartes'in mekanik hayvan düşüncelerini güncelleyerek ile "mekanik insan'' düşüncesi ortaya

koymuştur. Bu düşüncelerini şöhrete ulaştıran "Ruhun Doğal Tarihi" ve "Makine İnsan" ismindeki eserler olmuştur. Mezkur eserlerde, geleneksel düalizmi şiddetle tenkit eder ve mutlak bir materyalizm neticesine varır (Cevizci 2016, s. 288). La Mettrie için insan imtiyazlı ve istisnai hususiyetlere sahip bir varlık değildir. Ona göre tabiatta her kanun varlık için aynı şekilde tahakkuk eder. İnsan, hayvan, bitki ve madenin birbirlerinden farkı yoktur. Farklı olan unsur hayvan bir makinedir lakin insan hayvandan daha karmaşık bir makinedir. La Mettrie tabiatta ilahi bir müdahalenin de bulunmadığını, safha safha canlılığın organizmalardan gelişerek oluştuğunu söyler ve evrim fikri sayesinde yaratıcı bir izaha gerek kalmadığını savunur (Weber 1998, s.288).

Fransız materyalizmini sistematik bir şekle büründüren düşünür olan Alman asıllı Holdbach, "Doğa sistemi" isimli kitabı ateizmin kutsal kitabı gibi görülmektedir. Eserinde spritualist ve dualist felsefeleri şiddetle tenkit etmiştir. Ona göre tabiat daimi bir surette hareket halinde bulunduğundan, bu hareketleri ilahi bir tesire atfetmek gereksizdir. Meydana gelen hareket maddenin bir hususiyetidir, bunu manevi sebepler ile izah etmek cehaletin alametinden kaynaklanır. Bu durum ancak İlkel insanların dar bilgileri ile izah edemedikleri hususları Tanrıya ile neticelendirmesi için mazur görülebilir. Başka bir deyişle bütün nedenler maddelerden doğmakta olup maddeye izah edilemeyen hiçbir şey yoktur. Bu nedenle Holdbach için bütün bilim fizikten ibarettir ve buna ahlak bile dahildir (Gökberk 1993, s.354).

Dönemin şiddetli materyalistlerinden birisi de Diderot'tur. Ateist materyalist bir görüşe sahip düşünür, "Görenlerin Yararına Körler Üzerine Mektup" ve "Felsefi Düşünceler" isimli eserlerinde fiziki ve ahlaki kötülük problemlerini ele almıştır. 18. Asrın ortalarında neşredilen "Ansiklopedi" de görev almış ve neşriyatında büyük katkı sağlamıştır. Diderot din ve Tanrı konularında önce deist bir tavır takınmış, sonra Ansiklopedi' deki vazifesine başlamasının ardından Baron d'Holbach'ın evindeki felsefe toplantılarının da etkisiyle ateizme dönüşmüştür (Cevizci 2016, s.378). Diderot'a göre türler arası yakınlık ve benzerlik olduğu gibi alemler arasında da yakınlık bulunur. Bunun neticesinde alemler birbirlerinde çıkarılabilir ve hayvan bitki alemleri farklı cinsten maddeden meydana gelebilir. Görüşlerini evrim fikri ile destekleyen Diderot

için mükemmelliğe doğru giden gelişme mekaniktir. Diğer düşünürlere benzer bir madde görüşe sahip olan Diderot için, alemi izah için madde kafidir (Bolay 2008, s.31).

2.2.4 19. Asırda Materyalizm

19. asır materyalizmi rasyonalist sistemlere karsı duyulan nefret, Kant'ın tenkit felsefesine ihtiyatlı bir dönüşle kendini göstermiştir. Bu şekli ile felsefe müspet ilimlere büyük bir alaka ile bağlanmıştır. Bazen pozitivizm adını alan bu cereyan, bilhassa Almanya'da daha ileri götürülerek materyalizm şeklini almıştır. Bu materyalizmin temsilcileri Moleschott (1822-1893), Karl Vogt (1817-1895), Ludwig Büchner (1824-1899) ve Ernest Haeckel (1834-1919)'dir (Bolay 2008, s.31). Pozitivist ve materyalist düşünceleri savunan Maleschott aynı zamanda da bir fizyolog hekimdir. Kaleme aldığı "Yaşamın Döngüsü" isimli eseri ile madde ve kuvvetin ezeli olduğunu ve bu irtibatın devamlı surette bulunmasının mecburiyetini savunur. Ona göre madde kuvvet alışverişi ile süregelen bir döngüye sahiptir. Bir nevi devamlı kaynayan bir pınar gibi her şey tazelenmektedir (Copleston 1998, s.114).

Karl Vogt, "Kömürcünün imanı ve ilim" eseri ile maddeci fikirlerini dini olarak, kilisenin öğretilerine kesin bir surette iman edilmesini tenkit eder. Bu haldeki kişiler bilimsel terakkiye karşı dogmaların makul olup olmadığını tefekkür etmeksizin sadakatle kiliseye bağlı kalır. Vogt için tabiat bilimleri, deney ve gözlem neticesinde elde edilen tecrübeden ibarettir (Tan 2018).

Alman bir biyolog olan Haeckel için madde ve kuvvet birbirlerinden ayrılması düşünülemeyen durumlardır. Madde ve kuvvetteki halin benzeri de beden ve ruh için geçerlidir. Bu ikisini birbirinden ayırmak bir nevi yokluğu kabul etmek manasına gelir. Bu bağlamda Tanrı'yı maddenin içinde kabul ederek, uhrevi bir kutsiyet gerek görmeden ilahi bir düşünceyi kabul eder. Haeckel için tabiat dini akıl ve tecrübe ile vakıf olunabilecek bir nazariyedir (Doğurcan 2017). Görüşlerini ihtiva eden eseri "Kainatın Muammaları" meşrutiyet devrinde Türkçe'ye tercüme edilmiştir. Baha Tevfik ve Ahmed Nebil, "Monisme" eserini "Vahdet-i Vücud" isminde tercüme edilmiştir. Evrim ile ilgili eserini ise Ahmed Nebil, "İnsanın menşei – Nesl-i Beşer" isminde tercüme etmiştir.

Düşüncelerini tafsilatıyla ileride ele alacağımız Ludwig Büchner, Alman materyalistleri içerisinde ülkemiz açısından mühim bir yere sahiptir. Kaleme aldığı "madde ve kuvvet" isimli eseri Türkiye düşünürlerinin dikkatini celbetmiş ve Baha Tevfik (1881-1914) ve Ahmed Nebil (öl. 1945) tarafından tercüme edilmiştir. Tartışmalara vesile olan esere İsmail Fenni zikredildiği üzere "Maddiyyün Mezhebinin İzmihlali" isimli eseriyle ve Harputizade Hacı Mustafa Lütfi Efendi "Red ve İsbat" isimli eseriyle, İsmail Ferid "İbtal-i Mezheb-i Maddiyyun" isimli eseriyle ve Emin Feyzi'de "İlim ve İrade" isimli eseri ile reddiye yapmıştır.

Fikirleriyle 19. asra farklı bir çehre kazandıran isim şüphesiz Karl Marx (1818-1883)' tır. Hegel (1770-1831)' den ilham alan sonrasında da onu tenkit eden görüşleri, ekseriyetle siyasi ve iktisadi alanları meşgul etmekle beraber, tasarladığı ideal dünyasında materyalizmin yeri oldukça mühimdir. Marx sadece fikirleri ile sınırla kalmamış tamamlayıcısı olarak fiiliyatın zorunluluğunu savunmuştur. Bu tarafı ile tarih boyunca gelmiş geçmiş diğer düşünürlerden ayrılır. Ona göre filozoflar dünyayı çeşitli şekillerde izah ettiler ama mühim olan vazife dünyayı değiştirmektir (Russel 2012, s.508).

Marx'ın yabancılaşma teorisi, gerçekte onun Hegelci idealizme ilişkin, tinin ya da düşüncelerin diyalektiğini emeğin ve sınıf savaşının materyalist bir diyalektiğe dönüştüren, materyalist eleştirinin doğrudan bir uygulamasıdır. Marx materyalizmin Feuerbach'ta ki şeklini, Hegel'in bilgi formlarının diyalektik gelişimine ilişkin tarihsel yorumuyla birleştirir. Neticede diyalektiği çok belirgin bir şekilde toplumsal ve somut olan bir bağlama taşır (West 2016, s.78).

3. TANZİMAT DÖNEMİ'NİN SİYASİ VE FİKRİ HALİ

3.1 DÖNEMİN SİYASİ HALİ

17. asır, Osmanlıların devletin birçok alanda gerileme yaşadığını fark ettiği ve buna mukabil tedbirler almaya çalıştığı bir dönemin başlangıcıdır. III. Selim ile başlayan, II. Mahmut ile devam eden ıslahat hareketleri ile Türkler çağdaş seviyeyi tesis etmeye çalışmışlardır. Evvela ehemmiyet askeri sistemin yenilenmesine verilse de hukuk ve eğitim de bu hisseden çok geçmeden payını almıştır. Batılılaşmak için medreselerin yanına mektepler açılmış, talebeler tahsil için Avrupa'ya gönderilmiştir. Hedeflenen, öz kimliği muhafaza etmek suretiyle batının tekniğinden faydalanmak olsa da eşitlik, hürriyet gibi fikirler Tanzimat Fermanı'na kadar uzanan bir vetireyi doğurmuştur. Tanzimat ile devlet, gayri müslim vatandaşlara iktisadi ve bürokratik olarak birçok kolaylık getirmiş bu vesile ile azınlıklar ticarette ve -tabii bir surette- siyasette bariz olarak söz sahibi olmuşlardır (Ülken 2013, ss. 25-28).

Hilmi Ziya Ülken (1901-1974)'e göre Tanzimat hareketi ve doğurduğu neticeleri ne devlet idarecilerinin derinden derine duydukları bir ihtiyacın eseri, ne de doğrudan doğruya milletin bir hamlesidir. Önemli ölçüde Avrupa kaynaklı siyasi ve iktisadi hadise ve cereyanların bir tazyiki ile ortaya çıkmıştır. Ancak ok yaydan çıktıktan sonra geri dönüşü olmadığı gibi, birbirini takip eden ve tetikleyen vakalar meydana gelmiştir (Ülken 2013, s.33). Bir başka deyişle Tanzimat, Karlofça Antlaşması (1699)'dan beri Osmanlı Devleti'nin art arda mağlubiyetlerine bir son vermek için yaptığı teşebbüslerin sonucudur. Devamında bu gidişat idarecilerde Batı medeniyetinin üstünlüğü şuurunu uyandırmıştır. Ordunun ıslahı, batı tekniğinin kabulü, bu teknik bağlamında batı ilminin öğretilmesi gibi başlayan ıslahat hareketleri daha sonra umumi bir sosyal ve hukuki ıslahat şeklini almıştır (Ülken 2013, s.34).

Osmanlı Devleti, toprak kayıpların ve isyanları def etmekte kifayetsiz kalması hasebiyle askeri yeniliklere öncelik vermiştir. Çünkü bu kurumun zayıflaması devlet nizamına olan itibarı sarsmış ve düşmanlar için bir avantaj haline dönüşmüştür. Ancak uzun

müddetçe yüksek mevkilerde bulunan idareci zümrenin menfaatleri zedelendiğinden ve devletin güç dengesi sarsıldığından dolayı, ordunun ıslahı ilk teşebbüste gerçekleşememiştir. Yapılmaya çalışan yeniliklerin isyanla karşılık bulması ve peş peşe iki padişahın öldürülmesi durumun ciddiyetini göstermektedir (Bıçakçı 2010, s.38).

18. asırda askeri ıslahatlara hazırlık mahiyetinde muhtelif mektepler açılmıştır. 1773 yılında denizcilik için hendese okulu kurulmuş sonraki yıllarda genişletilmiştir. III. Selim ordunun kurulması için ilim ve bürokrasinin ileri gelenlerinden bir nevi araştırma tasarısı istemiştir. Gelen bilgilerden hareketle kararlar almış ve tatbik etmiştir. 1793'de kurulan "Nizamı Cedid'' ile orduyu nizama sokma çabalarını destekleyici olarak yeni eğitim kurumları yapılmıştır. Ancak 1807 senesinde çıkan Kabakçı İsyanı, III. Selim'in ve yeni düzeninin sonuna mal olmuştur. Akabinde Yeni Çeri sorunu tekrar ele alınmış, bu sefer II. Mahmut'un devrinde 1826 tarihinde "Asakar-i Mansure-i Muhammediye" ismiyle yeni bir ordu kurulmuştur. Ancak yeni ordunun kurulması çare olmamış, mağlubiyetler devam etmiştir. Ayhan Bıçakçı' ya göre söz konusu mağlubiyetlerin sadece ordunun kabiliyetsizliğinin haricinde, iktisadı sıkıntılar vesilesi ile araç gereç ihtiyacının temin edilmemesi, harplerin birden fazla cephede birden devam etmesi, peş peşe gelen isyanları ve idareciler arasındaki çekişmeler gibi sebeplerinde rolü bulunmaktaydı (2010, s.39).

Bu sorunların temelleri araştırıldığında 16. asır sonunda emarelerin başladığı görülmektedir. Kötü idare edilen kurumlar, ulemanın kontrol kabiliyetini kaybetmesi neticesinde mali işlerde ve vergi konularında rüşvet ve suiistimaller çoğalmış ve örfi vergiler gelişi güzel arttırılmıştır. İsyan ve harplerle geçen iki asır hazineyi mali bir krize sokmuştur. Çıkan isyanlar ile bölgelerden elde edilen gelirler sekteye uğramış ve Batı'da başlayan sanayi devriminin yarattığı iktisadi canlılık Osmanlı Devleti'ni zora sokmuştur. Güçlü devletlerin sömürü faaliyetleri ile iktisaden zenginleştirmesi ve halkın fakirleşmesi hazineyi bağımlı bir hale getirmiştir. Hazine bu dar boğazdan kurtulmak için borç almayı denemişse de, I. Abdülhamit devrindeki teşebbüsler nakıs kalmıştır. II. Mahmut borç için Cezayir, Tunus ve Fas'tan medet ummuş, ancak bu ülkelerin mali durumu buna elvermemiştir. Nihayetinde ilk borç İngiltere ve Fransa desteği ile 1854'te gerçekleşmiş, bunu 1855'te Kırım Harbi zamanındaki ikinci borç takip etmiş ve 1858,

1860 yıllarında alınan borçlar ile bu hal mecburiyet halini almıştır. Artık devlet borç alınmadan yaşayamayacak bir duruma gelmiştir (Bıçakçı 2010, ss. 41-42). Bir de bunlara Kapitülasyonların zamanla yol açtığı sorunlar da ilave olmuştur. Kapitülasyonlar nedeni ile Devlet, kendi üretimini koruyamadığı için, her türlü malın ithal edilmesini serbest bırakmıştır. Ticaret yaptığı diğer devletler ise gümrük ve vergi engelleri ile Osmanlı mallarını ülkelerine sokmamıştır. Bütün bunlar yetmezmiş gibi üzerine bir de Saray masrafları ilave olmuştur. Bilhassa Sultan Abdülaziz devrinde israf zirve yapmış, kızları ve oğulları için altışar adet, sünnet, nişan ve düğün yaptırmıştır. Üstelik bu vaziyet, hal fetvası ile meşru bir zemin kazanmıştır. Oysa Ahmet Cevdet Paşa (1822-1895)'ya göre: Saray kadınlarının yaptıkları masraflar, Rumeli ordusunun ihtiyaçlarını karşılayabilecek boyuttadır (Bıçakçı 2010, s.43).

Sosyal ve kurumsal sorunlar nedeni ile hukuksal olarak birçok değişiklikler yapılmıştır. 19. asırda yapılan hukuki ıslahatlar devletin temelleri ile alakalı olduğu için ayrı bir öneme sahiptir. Yeni çeri ocağının kapanması sonrası yeni askeri teşkilat yapısı, hukuk açısından köklü değişimlerin önünü açmış, böylece devletin idari usulü değişmeye başlamıştır. Hukuki olarak dönüm noktası sayılabilecek olan gelişmeler; Sened-i İttifak, Gülhane Hattı Hümayunu, Islahat Fermanı, Mecelle, Kanun-ı Esasi, I. Meşrutiyet ve II. Meşrutiyet vakalarıdır. Bu gelişmelerin yaşanmasının altında temelde iki sebep bulunduğu söylenilebilir. Birincisi, toplumsal sorunları çözebilmek için gerekli değişimin yapılması, ikincisi de, dış güçlerin menfaatleri için baskı yapmalarıdır. Bu iki unsur 19. asırda devletin hukuki yapısı ile alakalı değişikliklere neden olmuştur (Bıçakçı 2010, s.45).

Hukuki ıstılahlar, taşrayla merkez arasındaki otoriteyi ve bürokratik dengeyi sağlayan ayanlar (Güven 2016, s.65) ile saray arasındaki "Sened-i İttifak" ile kendini göstermiştir. Emirlere uymayan asi valiler, toplanamayan askerler, tahsil edilemeyen vergiler gibi mevzuları çözüme kavuşturmak ve merkezi otoritenin ciddiye alınması için, sadrazam ile ayanlar arasında imzalanmış ve II. Mahmut tarafından onaylanmıştır (Bıçakçı 2010, ss. 45-46).

1774 yılında Osmanlı Devleti ile Rusya arasında imzalanan Küçük Kaynarca Antlaşması, Osmanlı Hıristiyanlarının haklarını müdafaa etme vazifesini Rusya'ya vermiştir. Hıristiyan tebaanın Batı destekli isyanları fırsat bilinerek, birçok kez Osmanlı Devleti zor duruma sokulmak istenmiş ve bu tebaaya haklar tanınmaya zemin hazırlanmıştır. Bu sebeple hem isyanları bastırmak hem de harici müdahaleleri def etmek için 1839 yılında "Gülhane Hattı Hümayunu" ferman edilmiştir. Bu ferman, artık gayri Müslimlerin, Müslümanlar ile eşit haklara sahip olduğunu ilan etmiştir. (Bıçakçı 2010, s.46) Binaenaleyh Müslümanlar şer'i hukuktan kaynaklanan imtiyazlarının kaybedilmesinin sıkıntı yaşarken, şer'i hukukta eski ehemmiyetini yitirmeye başlamıştır. Bununla beraber Hıristiyan tebaanın haklarını Müslümanlara eşitlemeye çalışmak, devletin aleyhine sonuçlanmış, Hıristiyan tebaa kademeli olarak bağımsızlıklarına kavuşturulmuştur (Bıçakçı 2010, s.50).

Azınlıklara verilen haklar 1856 yılında Kırım Harbi münasebeti ile tekrardan perçinlenmiş ve muhtevası genişletilerek "Islahat Fermanı" namında ilan edilmiştir. Gülhane Hattı Hümayunu teyit edilmek ile beraber artık azınlıklar; devlet memurluğu, mülki ve askeri mekteplere girebilmeleri ve mülkiyet hakkı gibi birçok yeniliğe kavuşmuştur. Islahat Fermanı'nı takiben muhtelif müesseseler kurulmuştur ve ıslahatlar 1861 sonrasında Fransız tarzı takip edilerek yapılmıştır (Bıçakçı 2010, ss.51-52).

Islahatlar arasında en mühimlerinden birisi hiç şüphesiz ki mecelledir. Hukuki yenilikler genellikle Avrupalı ülkelerin usulleri emsal teşkil edecek şekilde yapıldığından, adliyedeki sorunlar yeterince çözememiştir. Bu yüzden bütün adliye sistemini ihata edecek bir surette yeni hukuk sistemi ihtiyacı hasıl olmuştur. Ali ve Fuat paşaların Fransız medeni kanununu tercüme etme fikirlerine karşın, Ahmet Cevdet Paşa (1822-1895) ve Şirvanlızade Rüştü Paşa geleneksel kaynaklarımızdan beslenerek bir hukuk sistemi oluşturmayı teklif etmiş ve de uzun bir mücadeleden sonra milli bir medeni kanun hazırlanmasına karar verilmiştir (Aydın 2014, s.274).

Cevdet Paşa'nın başkanlığında kurulan komisyon ile 1869-1889 yılları arasında "Mecelle-i Ahkam-ı Adliye" isimli hukuk metni kademeler halinde hazırlanmış ve kısımlar halinde yürürlüğe konmuştur. Hanefi mezhebinin görüşleri esas alınarak

hazırlanmış olan Mecelle, Türk hukuk tarihinin en önemli eserlerinden biridir (Gencer 2014, s.55). Bunun sebebinin dikkatlerden kaçan şu hususiyetlerinde yattığını Gencer (2014, s.411) şöyle açıklamıştır:

> *Bu arada derlediği fıkıh pratiğine ilişkin tartışmalar arasında Mecelle'nin gözden kaçan bir başarısı daha vardı: başta verdiği 99 külli kaide. Daha önce geleneksel fıkıh kitaplarında dağınık olarak bulunan bu kaideler, Mecelle tarafından derli-toplu hale getirilmişti. Mecelle'nin mukaddimesine göre, muhakkik-fakihler, fıkhı meseleleri bir takım külli kaidelere irca etmişlerdir ki her biri nice meseleleri kapsayan bu kaideler, fıkıh kitaplarında ''müsellemat'', yani adeta sosyal kanunlar olarak meselelerin ispatına delil alınır. 'Beraet-i zimmet asıldır, def-, mefasid, celb-i menafi'den evladır, su-i misal, misal olmaz' gibi fıkhı düstur veya vecizeler, sayısız sosyal olay hakkında içtihattan süzülen, sosyal olayların açıklanmasına yarayan kanunları simgelemektedir adeta.*

Osmanlılar, 13. ve 19. asır arasında birçok alanda gelişmeler kaydetse de, 16. asırdan itibaren Batı kültürünün felsefe ve ilim sahasında kaydettiği mesafeyi takip edemediği için geri kalmıştır. İslam medeniyetinin 8. ve 11. asırlardaki müspet ilimlerdeki seviyesini muhafaza edememiş, Batı'nın İlkçağ ve Ortaçağ ilim seviyesinden ve yeni keşiflerinden uzak kalmış; eski İslam eserlerinin bile ancak haşiyelerini, şerhlerini yazmak ve bazılarını da yarım olarak Türkçe' ye tercüme etmekle yetinmiştir (Ülken 2013, s.37). Kısaca; Osmanlı insanı Gencer'in ifadesiyle; yaşadığı dünyanın dedelerinin yaşadığı dünyadan, karşılarındaki Avrupa'nın onların hezimete uğrattığı Avrupa'dan farklı olduğunu anlamaya başlamıştı (2014, s.157).

3.1.1 I. Meşrutiyet Dönemi

19. asrın ikinci yarısına gelindiğinde Osmanlılar, Meşrutiyet ile tanışmış ve idare usulü, "anayasalı ve meclisli saltanat-hilafet rejimi" olarak değişikliğe uğramıştır. II. Abdülhamit'in başa geçmesiyle 1876 yılında Meşrutiyet ilan edilmiş ve Kanun-i Esasi hazırlanarak yürürlüğe konmuştur. Bu ilanlar sadece hukuki bir anlam taşımaktan ziyade, Osmanlı tarihinin devlet anlayışının ve halkın devlete olan bakışının da bambaşka bir hal aldığının göstergesidir.

Buna göre Padişah hakimiyet hakkını artık sadece monarşik hakimiyet geleneklerinden ve dini kaynaklardan almamaktadır. Kendi tek taraflı iradesinin ürünü bir ferman olsa da Kanun-i Esasi, yani yazılı bir anayasa onun saltanat ve hakimiyet haklarının ve

meşruiyetinin yeni dayanağıdır. Buna göre egemenlik, milli ve dini düşüncelerin mahsulü iken, artık beşeri bir hukuki belgeyi kaynak alır hale gelmiştir (Bıçakçı 2010, s.55).

Devletin ancak Meşrutiyet ile içine düştüğü durumdan kurtulacağı inancı idarenin önemli bir kesimi ve fikir adamlarının ekseriyetinde kabul görmüştür. Muhalefet edenlerin itiraz ettikleri maddeler daha çok azınlıklar ile alakalı olmuştur. Misal olarak Hıristiyanların mebus olabilmesi ve Müslümanlarla eşit seviyeye gelebilmelerinedir. Diğer maddeler özetle şu şekildedir: "Devlet-i Osmaniye" ülkesiyle bölünmez bir bütündür. Başkent, hiçbir ayrıcalığı olmayan İstanbul'dur. Saltanat ve Hilafet hakkı ve makamı Osmanoğulları soyuna ve en büyük evladına aittir. Osmanlı sülalesinin hürriyet, mal-mülk ve ömür boyu ödenek hakları "umumun kefaleti" altındadır. Devlet teokratik niteliktedir. Devletin dini "din-i İslam"dır. Padişah aynı zamanda halife olup "ahkam-ı şeriye"yi uygulatır (Bıçakçı 2010, s.56).

Kanun-i Esasi'nin kabulü ve meclisin açılması da, sorunları çözüme kavuşturamamıştır. Dahili bazı meselelerin sıkıntısına, haricen "93 Harbi'' münasebeti ile Rus kuvvetlerinin İstanbul'a ilerleyişi eklenmiş ve meclis 1878 yılında kapanmıştır. Kanun-i Esasi de askıya alınmıştır. Tüm bu hukuki gayretlere rağmen Batılı propagandalar, Hıristiyanların baskı altında olduğunu söyleseler de, Hıristiyan mezheplerin temsilcilerinin mecliste bulunması bunu fiilen geçersiz kılmıştır. Ancak Batılı ülkeler meclisin kendi çıkarları için bazı sorunlara yol açacağını düşündüklerinden, meclisin kapatılmasına itiraz etmemişlerdir (Bıçakçı 2010, s.57). II. Meşrutiyetin ilanına kadar en tartışmalı mesele olarak kalmış, Osmanlı siyasi ve idari tarihinde önemli bir dönüm noktası olmuş ve netice olarak II. Abdülhamit'e bir baskı unsuru olarak aleyhine kullanılmıştır.

3.1.2 II. Meşrutiyet Dönemi

Siyasi ve fikri olarak birçok kırılmanın yaşandığı, bir o kadar da yeniliklerin meydana geldiği I. Meşrutiyet dönemi sonrası, II. Abdülhamit için hürriyetleri kısıtlayan padişah düşünceleri yaygınlaştırılmıştır. Ülke içinde, Avrupa'nın yaşadığı hürriyet, irade, akıl

temelli tartışmalar yeni yeni başlamış iken, ülke dışında ise bilhassa Balkanlar'da Fransız ihtilalinin tesirleri netice vermeye başlamıştı.

1889 yılında faaliyetlerine başlayan "İttihat ve Terakki Cemiyeti" fikri ve siyasi birçok icraatte bulunmuştur. Yurt dışındaki gazetelerin basımı, Batı düşüncesine ait neşriyatlar çıkarılması ve mekteplerdeki talebelerin üye olması gibi gelişmeler ile Paris, Cenevre, İstanbul, Kahire'deki merkezlere ilaveten Ankara, Beyrut, Edirne, Hama, Humus, Şam, Girit, Kastamonu, Selanik ve İzmir gibi birçok vilayette örgütlenmiştir. (Hanioğlu 2001)

İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin nüfuzu o kadar kuvvetliydi ki, yaptıkları baskılar ile II. Meşrutiyeti ilen ettirmeye malik oldular. Ancak merkezin ve ülkenin bu değişiklikten çok fayda gördüğü söylenemez. İkinci kez ilan edilen Meşrutiyet'ten üç ay sonra Bulgaristan bağımsızlığı, Girit Yunanistan'a bağlandığını, Avusturya'da Bosna Hersek' i ilhak ettiğini ilan etmiştir. Bu hadiseler esnasında İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne karşı muhalif tavırlar baş göstermiş ve bu doğrultuda "Serbesti Gazetesi" yayınlar yapmıştır. Gazetedeki önemli yazarlardan olan Hasan Fehmi, İttihat ve Terakki tarafından öldürülmesi ve failin bulunamaması gerilimi arttırarak 31 Mart Vakası'nı tetiklemiştir. Akabinde de II. Abdülhamit ile tahtan cebren indirilmiştir (Bıçakçı 2010, s.58).

Yeni Osmanlılar Hareketinden ilham alan ve aniden ortaya çıkan İttihat ve Terakki Cemiyeti, (Mardin 2008, s.31) baskılara karşı hürriyet merkezli hareketler yapmıştır. Osmanlı coğrafyasında yaşayan her milletin temsil edilmesi, Fransız İhtilali'nin oluşturduğu milliyetçilik akımları ve modernleşme gibi meseleleri çözüme kavuşturmak için II. Meşrutiyet'in ilanıyla tekrar Kanun-i Esasi yürürlüğe sokulmuştur. Ancak ne yeni bir Osmanlı kimliği oluşturulabilmiş ne de her milletin mecliste temsil edilmesi ile aidiyet bağları kuvvetlendirile bilinmiştir. Her iki fikirde başarısızlıkla sonuçlanmıştır. Bununla birlikte hürriyet ilan edilmiş, hürriyetçi bir sistem olarak meclisli-monarşi usulüne geçilmiştir. 1908-1919 yılları arasında dört tane seçim yapılmıştır. İttihat ve Terakki Cemiyeti'de 5 Ekim 1918'de kendiliğinden kapanmış ve II. Meşrutiyet dönemi de böylece sonlanmıştır (Bıçakçı 2010, s.59).

Osmanlı Devleti'nin son dönemi aralıksız harpler ve isyanlar ile geçmiştir. Liyakat ve kalite yetersizlikleri, ıslah edilerek giderilmeye çalışılmıştır. Böyle bunalımlı dönemlerde vakit kaybetmeden tedbir ve netice almak elzem olduğundan, yenilikler kökten yapılan değişiklikler şeklinde tatbik edilmiştir. Ancak netice başarısız olmuştur. Bıçakçı'ya göre, bunun temelde iki sebebi olduğunu söylemek mümkündür: birincisi, dönemin hakim güçleri sömürgeci düzenden yana olduklarından Osmanlı'nın çökertilmesi ile bu emelleri daha da kuvvet bulacaktı ki nitekim öylede oldu. İkincisi ise Osmanlı kadrolarının sorunları çözme yolları ve kabiliyetleridir (Bıçakçı 2010, s.60).

Islah için yeni usul oluşturmaktansa hali hazırdaki Avrupa'nın örnek alınması daha hızlı netice verecekti. Bu yüzden Osmanlı Devleti Batı modeline göre bir ordu kurulması için adımlar attı. Ancak Bıçakçı'ya göre: yeni modeli tatbik edecek altyapı ve tecrübe edinilmeden ordunun cepheye sürülmesi daha vahim sonuçlar doğurmuştur. Askeri mağlubiyetlerin artması devleti, tabii olarak da toplumu varoluşsal bir soruna dönüşmüştür. Varoluş sorunu, devleti başka devletlerden yardım almaya mecbur kılan tehlikeli bir politikaya sevk etmiştir. Yardım karşılığında verilen tavizler ile iç ve dış birçok müdahaleye maruz kalan Osmanlı Devleti, artık kendi siyasetini kabul ettiren değil, başka devletlerin siyasetine uygun hareket etmek zorunda olan bir devlet durumuna gelmiştir (Bıçakçı 2010, s.60).

Başka devletlerin tesirinin en bariz örnekleri azınlıkların çıkardığı isyanlarda görülmüştür. Hıristiyan milletler evvela isyan etmiş, akabinde yabancı güçlerin desteğini alarak bağımsızlık elde etmek istemişlerdir. Ordu bu isyanları kifayetsizliği sebebi ile bastırmakta kimi zaman başarılı olamamıştır. Bastırabildiği durumlarda ise Hıristiyanların öldürüldükleri iddia edilerek harp tehdidi ile siyasi irade iyice zayıflatılmıştır. Her iki halde de devlet yıpratılmıştır. Büyük devletlerin husumetini kazanmamak için sakin bir politika izlenmiş, bununla birlikte Osmanlı Devleti zayıflamış, büyük devletler hakimiyet alanlarını genişletmiş ve en sonunda devletin çökmesini sağlamışlardır (Bıçakçı 2010, s.60).

3.2 DÖNEMİN FİKRİ HALİ

Tanzimat dönemi, bariz bir şekilde eski ve yeni arasındaki ikilik ile ön plana çıkmıştır. Aynı devirde iki farklı usul, esasta çatışmadan karşı karşıya varlığını sürdürmüştür. Alaturka – alafranga ikiliği bilhassa yeni kurulan ilmi müesseselerde açıkça görülmektedir.

Yenilik fikri ve teşebbüsü devletten politikası olarak geldiği için eski medreselerin ve diğer ilmi müesseselerin karşısında yenilerini yine devlet açmıştır. Daha I. Abdülhamit (1725-1789) zamanında yazdırılan kitaplarda bile "tıbb-ı kadim" ve "tıbb-ı cedid" isminde iki ayrı esere rastlamak mümkündü. Tanzimat'tan önce ordunun modernleşmesi için "mühendishane"ler zaten hali hazırda faaliyette bulunuyordu. Tanzimat her şeyden önce bir hukuk ıslahat gayesi taşıdığından bu sırada kurulan ilk kurum "Mecelle Cemiyeti"dir (Ülken 2013, ss. 46-47). Bunun yanında, II. Abdülhamit (1842-1918) devrinde eğitim için gerek Avrupa'ya gönderilen talebeler, gerekse memleketin muhtelif yerlerinde açılan Avrupai usulde eğitim veren okullarda yetişen nesiller, cumhuriyetin ilk aydın nesillerini oluşturmuştur (Turan 2012, s.41).

Tanzimat ile gelen mühim değişikliklerden olan azınlıkların devlet işlerinde nüfuzunun artması, aynı zamanda azınlıkların ilim ve eğitim faaliyetlerine yardım etmesine de vesile oldu. Gerçi bu hal İslam tarihi için yeni sayılmaz. Abbasiler daha 8. asırda, Yahudi bilginlerden ve rahiplerden, Yunan ve Helenistik ilim ve felsefeye dair eserlerin tercümelerinde yararlanmıştır. İlk "Dar-ül Hikme"lerin üyelerinin ekseriyeti bu gayri müslim mütercimlerden oluşmaktaydı. Osmanlı eğitim ve ilim hayatında azınlıkların rolü pek yoktur. Ancak Tanzimat ile bu durum değişti. Misalen, Reşit Paşa'nın sefaret müşaviri Agop Gircikyan (1806-1865) idi. Sahak Abru (Abru Çelebi), 1852'de Babıali tercüme kalemine girmiş ve uzun müddet Ali Paşa'nın sadaretinde saray arşivi baştercümanlığı yapmıştır. Ovakim Reisyan (1843-1915) "Asya" isminde Ermenice – Türkçe haftalık bir dergi çıkarmıştır (Ülken 2013, s.50). Agop Boyacıyan (doğ. 1837) Ahmet Vefik Paşa ile "Matbaa-i Amire"yi kurarak matbaacılığın gelişmesine hizmet etti (Ülken 2013, s.50). Pek azı ifade edilen bu gayrimüslim fikir adamlarının yaptıkları tercümeler; bir yandan Osmanlıların ufkunu açmış, bir yandan da yeni tartışmalara vesile olmuştur.

Tercüme faaliyetleri yalnız gayrimüslimlerin elinde ilerlememiştir. Osmanlı alimleri de en az bu azınlıklar kadar bu işe hizmet etmiştir. Bilhassa III. Selim ve II. Mahmut zamanında bu faaliyetler sürat kazanmıştır. Bu münasebetle yapılan ilmi tercümelerin başında İshak Hoca (öl. 1826) görülmektedir. Divan tercümanlığından yetişmiş Arapça, Farsça, Fransızca ve Latince bilen kıymetli bir alimdir. Garp dillerinden Türkçeye pek çok kitap tercüme etmiştir. Osmanlı üslubuyla ıstılahlar koymak suretiyle yeni ilim ve fen kitaplarının tercümesini kolaylaştırmıştır. Vidinli Tevfik Paşa (1832-1893), “Linear algebra” ismiyle İngilizce bir eser vücuda getirmiştir. Abdülaziz (1830-1876) devrinde Ali Paşa’nın yardımlarıyla bir tercüme heyeti kurulmuş Michaud’nun “Ehl-i Salib Tarihi” ile Victor Hugo ve J.J. Rousseau‘dan küçük tercümeler yapmışlardır. (Ülken 2016, s.245)

Şinasi Efendi, Fransız edebiyatına ait birçok eser tercüme etti. “La Fontaine’den Masallar”, “Florian’ dan Efsaneler” bunlardan bazılarıdır. Yine Şair Ziya Paşa da edebiyat, tarih ve felsefeye dair birçok tercümeler yaptı. Moliere’ den “Tartuffe”, Rousseau’ dan “Emile”yi tercüme etti. Ethem Paşa tarafından yapılan Endülüs Tarihi tercümesini bitirerek neşretti. Türkçülük cereyanını açanlardan mühim düşünür Şemseddin Sami Bey, Fransızcadan Türkçeye lügati ile tercümeleri önemli ölçüde kolaylaştırdı ve Victor Hugo’nun “Les Miserables’’ini Sefiller ismiyle Türkçeye tercüme etti (Ülken 2016, s.245).

Kaleme alınan tercümeler, bürokratik icraatlar bilhassa ikinci Meşrutiyetin ilanından sonra gelişen hadiseler, Avrupa’da yaşanan materyalizm-spiritüalizm mücadelesini bir şekilde Osmanlı cemiyetinin merkezine taşımıştır. Materyalist mücadelenin önde gelen isimleri Baha Tevfik (1881-1914) ve Celal Nuri (1877-1939) bu alanda yoğun gayret sarf edenlerdendir. Buna karşı Spiritüalizmin mühim temsilcileri arasında Şehbenderzade Filibeli Ahmet Hilmi (1865-1914) ve İsmail Fenni Ertuğrul öne çıkmıştır. Öte yandan dönemin edebiyatçı ve fikir adamlarından Namık Kemal, Ziya Paşa, Ahmet Mithat, Ahmet Cevdet Paşa geleneksel dini ve milli düşünceleri savunmuşlardır. Bu mütefekkirler, Avrupa kültür ve düşünce yapısının bütünü ile memlekete sokulmasına razı değillerdir. Çünkü onlara göre Batı düşüncesi ile olan alaka bilim ve teknik alanlarındaki eksiklikler yüzünden hasıl olmuş ve bunu temin

maksadıyla yürütülmüştür. Bu yüzden açılan Avrupai tarzdaki okullarda yetişen gençlerin yeterli İslami kültürleri olmadığından, aldıkları batı kültürü tek taraflı oluyor ve sığı kalıyordu. Ellerine geçen her yabancı eseri hayranlıkla okuyor ve her okuduklarını hakikat zannediyorlardı. Böylece iki dünya görüşü arasındaki farkları mukayese imkanından mahrum kalıyorlardı (Bolay 2008, ss. 5-6).

Dine karşı cephe alan Baha Tevfik, materyalist felsefeyi müdafaa eden neşriyatlar ile meşhur olmuştur. Bu eserlerin bazıları Ahmet Nebil ile müşterek bir çalışmanın mahsulüdür. Baha Tevfik 1911 yılında ilk olarak "Felsefe Mecmuası"nı çıkarmış ve bunu 1912 yılında "Zeka Mecmuası" takip etmiş böylece cüretkar ve ahlaki tenkit yazıları ile fikri sahada yerini almıştır. Ülken (2013), "Felsefe Mecmuası''nın Türkiye'nin ilk felsefi dergisi olarak belirtmiştir. Esas cemiyete tesir eden çalışması Ahmet Nebil ile birlikte Almanca'dan tercüme ettikleri Büchner'in Madde ve Kuvvet isimli kitaptır (Bolay 2008, s.54). Sonrasında Ernest Haeckel'in "Kainat Muammaları" isimli eserinin tercümesini Felsefe dergisinde neşretmiştir. Felsefe temalı bir çok yazı neşreden Tevfik; dini gayri ihtiyari bir felsefe, felsefeyi de gayri ihtiyari bir din olarak görmüştür. İlaveten cesur fikirleriyle öne çıkan Baha Tevfik, (2016, s.35) dergisinin birinci sayısında felsefenin ehemmiyetini şöyle izah etmiştir:

> Felsefe istikbalin ilmidir. Her asırda ilim ve fen muayyen bir noktaya kadar ilerleyebilmiş ve oradan öteye ancak geçme arzu ve istidadını göstermiştir. İlim ve fennin geçemediği saha faraziye ve nazariye sahasıdır ki buna felsefe denir. Şu halde her zaman dünün felsefesi bugünün ilim ve fenni, yarının ilim ve fenni bugünün felsefesidir. Bir memleketin ahlak ve adetlerine, hareket ve sükununa, hatta halkın mizacına bile felsefi fikirleri hakimdir. Bu fikirlerden ari olanlar tıpkı hayvanlar gibi yaşarlar.

Büchner 1824-1899 yılları arasında yaşamış ve doktor olan babasının vesilesi ile tıp tahsili yapmıştır. Bu esnada temaslarda bulunduğu bir başka Alman bilim ve fikir adamı Virchow' un maddeci fikirlerinden etkilenmiştir. Sonrasında Büchner doçent olmuş ve "Madde ve Kuvvet" isimli eseri yazmıştır. Oldukça alaka gören bu eser 1855'den 1899'a kadar 18 defa basılmıştır. Baha Tevfik bu kitabı 17. Baskısından tercüme etmiştir. Almanya'da bu kitap, Büchner'in başına bazı dertler açmış ve vazifesinden alınmasına kadar uzanan birtakım sorunlara yol açmıştır. Ateist ve pozitivist bir bilim ve felsefe sistemine inanan Büchner, bu nazariyelerin Almanya'da mühim temsilcilerinden olmuştur (Bolay 2008, ss. 58-59). Osmanlı coğrafyasında hızlı bir

şöhrete kavuşan bu kitap, materyalizmin temel kaynağı olacak seviyede görülmese de, o dönemde oldukça rağbet görmüştür. Materyalizmin bir dönem Büchner ile anılmasına vesile olmuştur.

Celal Nuri, bir kısmı İngilizce ve Fransızca olan yirmi altı adet eser ve üç bin kadar makale yazmış materyalist felsefeyi yaymak için gayret sarf etmiştir. Büchner'in eserlerinden de ilham alan Celal Nuri, "Tarih-i İstikbal" isimli eserinde Fikri Meseleler kısmında felsefeye ve filozoflara şiddetle hücum etmektedir. Ona göre kainatın metafizik sahası ile iştigal eden tüm filozofların uğraşları beyhudedir. Tecrübe edilemeyen tüm akli meseleler boştur. Filozoflar fikirleri ile insanları yormuşlardır. Çünkü ona göre metafizik denilen tabiat ötesi yoktur (Bolay 2008, ss. 95-96). Bu görüşleri ile Büchner'e oldukça yakın bir konumda bulunmuş ve gayretini materyalizme katkı sağlayama sarfetmiştir.

Dönemin dikkat çeken bir olgusu, Yahudi kökenli filologların Türk dili-tarihi-edebiyatı alanında Avrupa dillerinde çalışmalar yapmasıdır. Arthur L. Davids, Arminus Vambery, Leon Cahun ve daha birçok Yahudi araştırmacı Türklerin medeniyet sahasındaki katkılarını vurgulamışlar ve 20. Asırda ortaya çıkacak Türk milliyetçiliğinin bilimsel altyapısını hazırlamışlardır. Bu araştırmacıların şahsi ve entelektüel olarak Yeni Osmanlılara ve Jön Türklere tesir ettiği kuvvetli bir görüştür. (Bolay 2008, s. 190)

Türk Yurdu ve Yeni Mecmua gibi dergiler kültürel ve siyasal sahada Türkçülük düşüncesini edebiyat sahasına taşımıştır. Genç Kalemler (Selanik) gibi dergi ve yayınlarla bu sahada ciddi değişimler başlamıştır. Fransız sosyolog Emile Durkheim'den etkilenen Ziya Gökalp (1876-1924), Türkçülük fikrini sosyolojik bir zemine oturtmuş, Ahmet Ağaoğlu, Yusuf Akçura ve Hüseyinzade Ali gibi isimlerde Osmanlı Devleti dışında yaşayan Türklük fikrini kavramsallaştırmış ve Ömer Seyfeddin ve Mehmet Emin sadeleştirilmiş dil ve Türkçü edebiyat tezlerinin oluşmasında öncü roller üstlenmiştir (Hanioğlu 2012).

Osmanlı, Modernleşme sürecinde birçok alim ve fikir adamının devlet ve halktan uzaklaşmıştır. Bu duruma istisna olarak mühim düşünürlerden Ahmet Cevdet, Namık

Kemal ve Ahmet Midhat gibi düşünürler çıkmıştı. Toplumun eğiticisi ve çağdaş fikirlere karşı geleneksel düşüncelerin müdafisi mevkiinde "üç Ahmet" varlığından söz edilebilirdi: Ahmed Ziyaeddin Gümüşhanevi (1813-1893), Ahmet Cevdet Paşa (1822-1895) ve Ahmet Midhat (1844-1912). Gencer'e göre; bu fikir insanları olmasaydı, Padişah'ın yeniden meşrulaştırma siyasetinin amacına ulaşması mümkün değildi (2014, s.180).

Dönemin pozitivist ve materyalist fikirlerine reddiyeler yazan arasında: Filibeli Ahmed Hilmi, Emin Feyzi, İsmail Ferid ve Harputzade Hacı Mustafa Efendi gibi düşünürler söz edilebilir. Bu düşünürlerin Filibeli Ahmed Hilmi müstesna olmak kaydı ile hepsinin ortak vasfı; Türkçeye tercüme edilen Büchner'in "Madde ve Kuvvet" isimli eserinin mübalağa edilerek yayılmaya çalışan materyalizme ve reddiye mahiyetinde eserler yazmalarıdır.

Filibeli Ahmed Hilmi (1865-1913), çalışmalarına "Hikmet" isimli dergi ile başlamış, felsefi alanda ilmi ve edebi birçok eser yazmıştır. Bunlardan en meşhurları felsefi bir roman olan "Amak-ı Hayal", materyalizme reddiye niteliği taşıyan, "Maddiyyun Meslek-i Dalaleti" ve felsefi fikirlerine muhtevi "Hangi Meslek-i Felsefeyi Kabul Etmeliyiz?" ile "Allah'ı inkar etmek mümkün müdür?" zikredilebilir. Büchner'in temsil ettiği ateist-materyalist fikirlere karşı çıkan Ahmed Hilmi, Büchner'i hakikatini kimsenin anlayamayacağı maddeyi bütün varlığa teşmil etmekle ve atomdan başlayarak bunu bütün kainata yaymak apaçık bir metafizik iken; hem metafiziği inkar etmekle hem de her adımda akla ve mantığa aykırı bir metafizik yapmakla itirazlarını sıralamıştır (Ülken 2013, ss.410-411). Sosyal meselelerin hakkında da tespitlerde bulunan Ahmed Hilmi, İslam toplumlarının içinde bulunduğu hale, tenkit ve tetkik nazarı ile bakıldığında göze çarpan en büyük noksanın "usul" olduğunu söylemektedir (Hilmi 2016, s.36). Ona göre bizde, değil herhangi bir tahlil kabiliyeti, iyi kötü bir usul dahi yoktur. Hatta bu durumu anlatırken, Fizan'da iken müşahede ettiği bir İngiliz'in, makine gibi muntazam ve bir usul dairesinde hareket ettiğini misal olarak vermiştir (Hilmi 2016, s.37).

Harputizade Hacı Mustafa Lütfi Efendi (1867-1920), son dönem medreselilerindendir. Birçok alimden icazet almış ve ilerleyen zamanlarda müderrislik yapmıştır. Harputizade (2014), Büchner'in materyalist anlayışına itiraz mahiyetinde "Red ve İsbat" isimli eseri yazmış ve mukaddimesinde niyeti muhtasar olarak şu şekilde belirtmiştir:

> *Bütün dinlerin erbabı, akıl sahipleri, avam ve havasın akli delillere dayanarak kainatın kaynağını ve varlıkların yaratıcısı olmak üzere zorunlu bir varlığı kabulde ittifak ettikleri halde, filozoflardan istisnai bir zümre alemin yaratıcısı inkar itikadında inat ediyor ve kainatın kendiliğinden evrimleşerek kendi kendine idare olunabileceği iddiasında ısrar ediyorlar. Büchner'in eseri dikkatlice tetkik edildiğinde görülecektir ki: içeriği akıl ve mantık ile uzlaştırılmaz ve bir filozofun görüşleri olmaktan pek uzaktır. İlmi bir kitap olmaktan ziyade bazı şeylerin hallerini ve niteliklerini bildiren sıradan bir kitap sayılmaya daha layıktır.*

Mehmed Emin Feyzi (1862-1929) bürokratik ve askeri birçok vazife ifa etmiş, bu esnada ilim ile meşgul olduğundan dolayı 1913'te Miralay rütbesinde ilen "edebiyat ve riyaziyyaatla iştigal ve vazifede ihmal isnadiyle" emekliye sevk edilmiştir. Büchner'in "madde ve kuvvet"ine "İlim ve İrade'' eseri ile cevap vermiş, bilim ile İslam'ın birbirine zıt düşmesinden ziyade, birbirlerini desteklediğini savunmuştur. Feyzi (2012), materyalistlerin bir takım şöhret ve kuvvete nail olmasını ve onlara cevap verme ihtiyacını şu şekilde anlatır:

> *Din alimleri ve müçtehit imamların dönemlerinden ve çalışmalarının sonuçlarından habersiz olanlarla, fikir ve zihin gücü henüz ağır konuları incelemeye uygun bir çağa yetişmemiş olanlar, bilim kelimesinin sihrine pek çabuk mağlup olurlar. Bu sebepten materyalistlerin fikir ve eserlerine karşı daima tetikte ve uyanık bulunmayı sağlamak maksadıyla ve batıl öğretinin hayatlı yönlerini hakikati gören gözlere göstermek halis niyetiyle şu risaleyi yazarak İslam'ın maarif deryasına bir katre daha ilave ettim.*

İsmail Ferid (1852-?) muhtelif memuriyet vazifelerinde geçirdiği ömründe, şöhretini "madde ve kuvvet"e yaptığı reddiye olan "İbtal-i Mezheb-i Maddiyyun" isimli eseri ile kazanmıştır. Materyalizme karşı verdiği cevaplar kadar, umumi olarak kabul edilen astronomik hadiseler hakkında şüphe duyması ile dikkatleri üzerine çekmiştir. Bilhassa Güneş'in, yeryüzünden daha büyük olamayacağını (Ferid 2012, s.31) ve Dünya'nın Güneş etrafında dönmeyip sabit konumda kaldığını iddia etmesi bunlardan bazılarıdır (Ferid 2012, s.33).

Bakıldığında Büchner'e karşı cephe alan bu düşünürler, İsmail Fenni de dahil olmak üzere hayatları memuriyet vazifeleriyle geçmiştir. Neredeyse hepsinin medrese tahsili

görmesi dışında akademik olarak bir kurum ile bağları da görünmemektedir. Buna rağmen devrin yaygın fikirlerini incelemişler ve bunlara karşı kendi cihetlerinden cevaplar oluşturmuşlardır. Özellikle konumuz olan İsmail Fenni'nin fikriyatı ve birikimi göz önünde bulundurulduğunda görülür ki, Osmanlı'nın son dönemlerine rastlamasına rağmen Büchner'in iddiaları karşılıksız kalmamıştır.

3.2.1 Pozitivist Fikirler

Tanzimat dönemi, birçok açıdan yeniliklere ve değişimlere şahit olmuştur. Bunlardan birisi de Avrupa'dan ithal edilen akıl ve bilimin ön plana çıkarılmaya çalışıldığı pozitivist akımlardır. Ülkemizde zaten Modernleşme ile Avrupalılaşma anlayışlarının birbiri ile karmaşık bir halde bulunduğu bir zamanda, yurtiçinde veya yurt dışında birçok fikir adamı bu akımı hızla benimsemiş ve faaliyetlerinin merkezine koymuştur. Kitap, dergi ve gazete yazılarından neşredilen pozitivist düşünceler, Osmanlı coğrafyasında hatırı sayılır bir kitle ve taraftara ulaşmıştır.

Yeni edebi fikir hareketleri, Abdülhamit devrinde 1894 yılında kurulan "Servet-i Fünun'' dergisi ile görülmüştür. Derginin ve hareketin başında "Yeni Edebiyatçılar'' dan Recaizade Ekrem ve ekibi bulunuyordu. Dergi başlangıçta Avrupa'ya ait ilmi ve fenni bilgiler verirken sonradan edebi bir akım halini almıştır. Ancak daha basit manada bir fikir hareketi olarak kalması beklenirken, Ülken'e göre: fikir tarihi yazma geleneği kurulmadığı için bu yenilik edebi bir akım olarak gözükmüştür (2013, s.184).

1896 yılından sonra derginin muhtevası zenginleşmiş, yeni edebiyatın meşhurlarından olan Tevfik Fikret yazmaya başlamıştır. Bundan sonra Servet-i Fünun, edebi fikri bir yayın politikası takip ederek, Pozitivizmin sanat felsefesinden ilham almıştır. Ülken'e (2013) göre bütün Servet-i Fünuncular pozitivist olmak iddiasındadır. Servet-i Fünun'un yetiştirdiği fikir adamları Hüseyin Cahit, Ahmet Şuayip, Kadri, Mehmet Rauf ve bir dereceye kadar Cenap Şehabettin ve M. Cavit'tir (Ülken 2013, s.184).

Daha sonraları Ahmet Şuayip, Rıza Tevfik ve M. Cavit öncülüğünde II. Meşrutiyet ilan edilmesini müteakip "Ulum-ı İktisadiye ve İçtimaiye Mecmuası'' isminde Türkiye'de ilk defa tam anlamıyla felsefi denilebilecek bir hareket başlamıştır (Ülken 2013, s.215).

Mesela, Ahmet Şuayip "üç hal kanunu''na dayanarak müspet felsefe görüşünü şöyle izah etmiştir:

> *İnsan ahlaki hayvandır; acımak, aile duyguları, şefkat gibi vb. kökleri içgüdülerinden gelir. Hayvanla insan arasında derece farkı vardır. İnsanı hayvanlardan ayıran en önemli vasıf, çabuk değişmesidir. Buradan insanın terakkisi kanunu tetkik etmeliyiz.*

Bu temel düşünce Ulum-ı İktisadiye ve İçtimaiye Mecmuası'ndaki yazılarda da hakimdir. Ahmet Şuayip pozitivizme dayanarak sosyolojiye girmekte ve yeni akımlardan biyolojik sosyoloji diye tanınan yayınlara dayanmaktadır (Ülken 2013, ss.218-219).

Beşir Fuat (1852-1887), "Envar-ı Zeka'' mecmuasında başladığı yazı hayatında, pozitivist zihin ile her şeyi açıklamaya çalışmıştır. Almanca'dan tercüme ettiği "kalp" isimli makalesinde: bir şairin kalp anlayışı ile bir tıp doktorunun kalp anlayışını kıyas ederek kalbin ilham kaynağı olmadığını, olsa olsa ilhamın kaynağının yine tabiat olduğunu savunarak pozitivist düşünceler kaleme almıştır (Korlaelçi 2014, s.163). 1885 senesinde neşrettiği "Victor Hugo" isimli biyografik eseriyle romantizmi tenkit ederek natüralizmi Türkiye'ye sokmaya çalışmıştır. Victor Hugo'dan etraflıca bahseden ilk eseri olmasıyla öne çıkmıştır. Edebiyat tarihi için ayrı bir önemi bulunan bu kitap; ebedi olarak yazılmış ilk tenkitli biyografi olma özelliğini taşımaktadır (Korlaelçi 2014, s.164).

Beşir Fuat, eserlerinde felsefi sistemleri isim olarak geçerken pozitivizmin tanımını vermiş, materyalizm ile olan irtibatını belirtmiş (Korlaelçi 2014, s.166) ve matematiğe ayrı bir kıymet vermiştir. Ona göre matematik fen ilimlerinin anahtarıdır. Bu bilim olmadan diğer fen bilimleri meydana gelmezdi ve daha da ötesi, matematiğin diğer ilimlere ihtiyacının olmadığını ama diğer ilimlerin ancak matematik ile gelişebildiğini müdafaa etmiştir. (Korlaelçi 2014, s.168).

Ahmet Rıza (1859-1930), Jön Türklerin Avrupa'daki faaliyetlerine bilfiil katılmış ve Jön Türklerin en meşhur gazetesi "Mechveret''i Fransızca ve Türkçe olarak yayınlamıştır. İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin başkanlığını yapmış ve bu cemiyetin

yabancı ülkelerdeki üyelerini etrafına toplayarak II. Abdülhamid'e karşı harekete katkı sunmuştur (Korlaelçi 2014, s.177). İlerleyen zamanlarda İttihat ve Terakki Partisi'nden milletvekilliği ve meclis başkanlığı yapmıştır. Ahmet Rıza doğrudan pozitivizmi işleyen müstakil bir eser yazmamıştır. Fakat hemen hemen bütün yazılarında, pozitivizmi ön plana çıkardığı ve savunduğu görülmektedir. 1885 yılında yayına başlayan "Mechveret" dergisinde özellikle pozitivist filozof Pierre Laffite'nin konferanslarında söylediği sözleri yayınlaması (Korlaelçi 2014, s.182) ve ondan üstad olarak bahsetmesi pozitivist fikrilerinin tipik misallerindendir (Korlaelçi 2014, s.186).

Ziya Gökalp (1876-1924), İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin genel merkez üyeliğine seçilmesiyle gittiği Selanik'te, ilk sosyoloji öğretmenliğine başlamıştır. 1912 senesinde Ergani Sancağı'ndan milletvekili, 1913 senesinde İttihat ve Terakki'nin ısrarı ile öğretim üyesi oldu. 1919 yılına kadar bu vazifeyi sürdürmüş ve Türkiye'nin ilk içtimai enstitüsünü kurmuştur (Korlaelçi 2014, s.253). 1908 yılına kadar Diyarbekir Gazetesi'nde yazmış, 1909'dan itibaren Peyman Gazetesi'nde yazmaya başlamıştır. 6 Eylül 1909'da İttihat ve Terakki merkezinin daveti ile Diyarbekir delegesi olarak Selanik'e gitmiş, genel kurul toplantısına katılmış ve bu toplantıdan sonra keskin bir dönüşüm yaşayarak pozitivist fikirleri savunmuştur. (Korlaelçi 2014, s.256). Bilhassa Fransız sosyolog Durkheim'in fikirlerini baz alarak toplumsal meseleleri Türkçülüğü çare göstererek izah etmiştir. (Korlaelçi 2014, s.260).

Ülkemizdeki pozitivizmin tesiri altında kalan düşünürlerden Ahmet Rıza A. Comte ve Pierre Laffitte'i; Rıza Tevfik, H. Spencer ve J.S. Mill'i; Hüseyin Cahid, Hippolyt Taine'i; Ahmet Şuayb, H. Taine ve Gustave Flaubert'i; Ziya Gökalp de Emile Durkheim'i üstat edinmiştir. Bu düşünürlerin Korlaelçi (2014, s.276)'ye göre; ilmi ve siyasi faaliyetlerine bakıldığında iki ortak özellikleri öne çıkmaktadır. Birincisi bütün düşünürler Abdülhamid'e düşmanlıkta birleşmişlerdir. Sultanı, İslam'da ki meşveret usulünü aykırı hareket etmekle itham etmişlerdir. Bir nevi dini kendi fikirlerinin hukukuna alet etmişlerdir.

İkinci özellikleri ise mensubu oldukları pozitivizme hiçbir katkı sağlayamamışlardır. Yaptıkları faaliyetler seleflerinin bu sahadaki görüşlerini nakletmekten öteye

gitmemiştir. Pozitivizm sahasında da eser yazmayan bu düşünürler, Brezilya pozitivistleri gibi bu nazariyeyi bir din gibi tatbik ettirememişlerdir. Ancak yaptıkları nakil faaliyetleri sayesinde pozitivizmin yayılmasında büyük pay sahibi olmuşlardır (Korlaelçi 2014, s. 277).

4. İSMAİL FENNİ ERTUĞRUL'UN TANRI VE RUH HAKKINDAKİ DÜŞÜNCELERİ

İsmail Fenni'nin materyalizmi ele alma hususunda bir eser telif etme düşüncesi, gençlik yıllarında bazı arkadaşlarının İslam hakkında şüphe ve tereddütler içerisinde olmasının vesile olduğunu açıklar. Bu durumun temelinde ise Dr. Büchner'in yazdığı "Kuvvet ve Madde" isimli eserin tesirinden kaynaklandığını öğrenmiştir. Bu eseri birkaç defa okuyan İsmail Fenni; "Büchner'in sabit bir usul takip etmekten ziyade; bazı faraziyeler ve ispatı mümkün olmayan nazariyeleri hakikat olarak göstermekten öteye bir şey sunmadığını" söylemektedir. İsmail Fenni'ye göre bu eserde akl-ı selim sahibi bir Müslümanın itikadını bozacak kuvvette deliller bulunmadığını düşünmektedir. Ancak Büchner'e materyalizm anlayışına tatmin edici deliller ile itiraz etmek ve faydalı sağlama ümidiyle, "Maddiyyun Mezhebinin İzmihlali" isimli eserini bir cevap olarak yazmıştır (Ertuğrul 1996, s.11).

İsmail Fenni meseleyi evvela Tanrı'nın varlığını merkeze alarak başlamış ve bu yöndeki yaratıcının varlığına, sebeplerin oluşmasına, ruhun mahiyetine ait delilleri zikretmiştir. Tanrı, ruh ve sebepler hakkındaki ispatlarından sonra Büchner'in görüşlerini misal ve mukayeseler ile eleştirmiştir. İsmail Fenni, her ne kadar ilahi bir kudret düşüncesini, tüm meselelerin temeline koysa da, bunu savunurken izlediği yol imani olmaktan ziyade ilmi olmuştur. Bilimin ortak payda olduğunu düşünmüş bu yüzden fen ve felsefeyi izahlarının merkezine koymuştur. Bunları yaparken de İslam mütefekkiri vasfından taviz vermemiş, yeri geldiğinde Kur'an-ı Kerim ve Hadis-i şeriflerden deliller ile görüşlerini desteklemiştir.

4.1 TANRI'NIN VARLIĞI

Materyalizmin temel itiraz noktasını teşkil eden Tanrı meselesi, kadim bir münakaşa ve münazara mevzusudur. Felsefeciler ve dahi fenni ilim adamlarının bile görüş beyan ettikleri tanrının varlığı meselesi; ekseriyetle tanrısız bir nizama inanan ateizmin, tanrının varlığına iman ile yetinen deizmin ve tanrısal müdahalelerin olmasıyla birlikte

dinlerin özü sayılabilecek teizmin meselesi olmuştur. Dördüncü bir görüş olarak da bu hususun muallaklığını müdafaa eden agnostizim sayılabilir.

Tarih boyunca müslim ve gayri müslim birçok ilim adamı Tanrı'nın varlığına dair sistematik deliller ve görüşler ortaya koymuştur. İsmail Fenni'de bu düşünürlerden zikrediliği üzere bilhassa Batılı olanları öne koymuştur. Mesela Tanrı hakkında birçok filozofun görüşlerini paylaşmıştır;

> *Leibniz; "Tanrı şeylerin ilk sebebidir. Clark; "Bir şeyin ezelden var olması mutlaka lazımdır. Böyle olmasa şimdi var olan şeyler hiçten çıkmış olur. Bu ise tenakuzdur." Descartes; "ben varım, lakin ben kendimden var olmadığımı biliyorum. Ben varlığımın sebebi de değilim. Ben daima var olmadım. Benim söylediğim bu sözü anam babamda kendi hakkında söyleyebilir. Ben onlara benzer sonsuz illetler silsilesinin malulü müyüm? Bu silsile kendi kendisi ile izah olunamaz." Aristo; "harekette olan her şey diğer bir şey tarafından harekete getirilir." Fenelon; ''biz tabiatın eserlerinde Tanrı'nın damgasını gördük." Rivarol; "Tanrı alemi izah eder ve alem onu ispat eder." Voltaire; "alem şüphesiz şayan-ı hayret bir makinedir." (Ertuğrul 1996, ss.17-19)*

Tanrının varlığı hakkındaki delilleri kategorize etmek gerekirse hudus delili, gaye delili, nizam delili olarak sayılabilir. Yakın dönemlerde din felsefesinin ve teolojinin bir meselesi olan yaratıcının gerçekliği ile alakalı zikredilen deliller, eserler ve düşünürler oldukça fazladır. Lakin bu duruma karşı ateistler, bilimsel ve ahlaki birçok hususta tanırının varlığına hacet olmadığını savunmuşlardır. Binaenaleyh fenni meselelerde bile rasyonel olarak kat'i bir surette delil sunmak mümkün değilken, felsefi meselelerde bu hal daha da müşküldür (Doko 2017).

Tanrı'nın varlığı İslam dünyasında kelam alimleri tarafından kapsamlı bir şekilde ele alınmıştır. İslami ıstılahta "vacibü'l – vücud" olarak geçen Allah'ın varlığı konusunu erken dönemlerden itibaren kelam alimlerinin eserlerinde görebilmek mümkündür. Bunlardan önde gelenlerden Eşari, alemi ve insanı sonradan yaratıldığını ispatlayarak ilk sebebin ehemmiyetine temas etmek suretiyle yaratıcı anlayışını izah etmiştir (Çubukçu 1967). Kindi, felsefe risalelerinde "nihayetsizliğin imkansızlığı" olarak işlemiş, Maturidi kapsamlı bir şekilde ele almış, benzer bir yaklaşımı da Tahir el-Makdisi sergilemiştir (Topaloğlu 1998).

Tanrı'nın varlığını ispatlayan nazariyeler pek çok açıdan konuyu ele almışlardır. Bunlar arasında en meşhur usul; Batı'da kozmolojik delil, Doğu'da ise "hudus delili" olarak isimlendirilen görüştür. Buna göre tarih boyunca bir çok düşünür kainatı, maddeyi anlamlandırmak için bu meşhur anlayıştan istifade etmiş ve kainatı var eden ve idare eden üstün ilahi bir kudreti bilmek ve idrak - tasdik - ispat etmek için hudus deliline sıkça başvurulmuştur.

İsmail Fenni'ye göre insanda fıtri olarak bir eserden, müessire geçme yoluyla düşünebilme kabiliyeti vardır. Bu sayede insan alemin bir yapıcısının ve yaratıcısının olduğunu idrak edebilmelidir. Ona göre insanı diğer canlılardan farklı hale getiren aklın icabı, eserden müessiri bilebilmek ile mümkündür. Bu özellik hayvanlara verilmemiştir ve bu yüzden onlar mesuliyet taşımamaktadır. Nitekim Kuran-ı Kerim'de Hz. İbrahim, Güneş'i, Ay'ı ilah gibi tasavvur edip kaybolmalarından ötürü bu düşünceyi terk etmiş ve Allah'a ortak koşmaktan beri olduğunu ifade etmiştir (Enam 6/76-79). İsmail Fenni için bu muhakeme insanın doğuştan olarak tefekkür edip yaratıcı bir kudreti keşfetme kabiliyetine bir delildir (Ertuğrul 1996, s.481).

Maddelerin özelliklerini teşkil eden renk, koku, hareket gibi şeylerdir. İsmail Fenni için zikredilen özellikler hadisdir, yani sonrada olmadır. Çünkü bu hallerin de kendi bünyesinde bir takım unsurları vardır. Bunlar; tahavvül (aynı özde hal değişimi), tebeddül (aynı özde şekil değişimi), tagayyür (yeni ve farklı öz değişimi), zeval (sona erme) ve zıtlığın yerini almak gibi hallerdir. Bütün bunlar maddenin sonradan olmasının göstergeleridir. Zira madde ezelden beri mevcut olsaydı bu hallerin hiçbirisinin bulunmaması gerekirdi. Buna bağlı olarak maddeyi meydana getiren atomlar da sonradan olmak zorundadır. Çünkü atomların hareket etmesi de sonradan olmuş bir olaydır. Sonradan olan özelliklerle donatılmış ve varlığını da bu özelliklere borçlu olan madde de sonradan olmanın neticesidir. Eğer atomlar ezeli olsaydı maddenin de ezeli olması gerekirdi (Ertuğrul 1996, s.13).

İsmail Fenni'ye göre alemin mevcudiyeti bir sebebe bağlı maddelerin cem olmasından meydana gelmiştir. Buradan hareketle alemin var olmasını, alemin mevcut olmamasına tercih ederek ona varlık ve hayat vasfını verecek bir yaratıcı gerekir. Bu ise alemin

mucidi ve müessiri olan Hz. Allah'tır. Burada İsmail Fenni sebeplerin geçmişe doğru sonsuza dek uzanan sebeplerin başka sebepleri doğurduğu, tesadüfi bir zincir gibi anlaşılmasına itiraz etmiştir. Zincirin son halkasının, zincirin sebebi olması bir çelişkidir. Buna misal olarak, insan neslini geçmişe doğru götüren İsmail Fenni, en nihayetinde Hazreti Adem'de ulaştırmıştır. Hazreti Adem'in ötesini toprak, toprağın ötesini de su olarak izah ettikten sonra ilk sebebin; varlığının kaynağı kendisi olan Yüce Allah olarak kabul edilmesini zorunlu görmüştür. (Ertuğrul 1996, s.14).

İsmail Fenni Tanrı'nın varlığına dair sosyolojik bir bakış açısı da sunmuştur. Ona göre en ilkel medeniyetlerin mitolojilerinde, inançlarında ve kitaplarında, bir takım efsanelerde ve destanlarda yüce bir kudret sahibi varlıktan bahsedilmesi, şu veya bu şekilde de olsa, bir ilah mefhumunun evrensel olduğunu göstermektedir. Buna ilaveten, kimi arkeolojik kalıntılarda, kimi tarihi ve mimari eserlerde olmak üzere, Dünya'nın her tarafında ibadethaneler görülmektedir. Bu da insanda bir yaratıcı varlığa olan düşüncenin her asırda ve her coğrafyada bulunduğunun, doğuştan gelen bir özellik olduğu göstermektedir (Ertuğrul 1996, s.482).

İsmail Fenni, tabiatçıların görünen alem haricindeki varlık ve düşünceleri reddetmelerini elektrik misali ile eleştiriyor. Ona göre tabii ilimler mensuplarının çoğu görmediklerini kabul etmezler. Tabiatçılar için elle tutulur gözle görülür şeylerin varlığından söz edilebilir. Şayet elektriğin ortaya çıkardığı neticeler gözükmeseydi, elektrik kuvvetini de yok saymaları muhtemeldir (Ertuğrul 1994, s.379).

Materyalistlere göre kainatın ezeli olması mantıki bir zaruriyetin neticesidir. Kainatı var eden bir yaratıcı yoksa, kainatın kendiliğinden oluşması gerekir. Bu ise yokluktan bilinçsiz bir şekilde varlığın oluşabilmesi anlamını taşır. Oysa hiçlikten bir kainat çıkmaz eğer çıkabiliyorsa, gelişigüzel olarak yine hiçlikten başka başka şeyler çıkması icap eder. Böyle bir durumun vuku bulmadığı aşikar olduğuna göre, materyalist düşünürlerin kainatın yoktan oluştuğuna değil de ezelden beri var olduğuna inanmaktan başka ihtimalleri kalmamaktadır (Taslaman 2016, s.27).

4.1.1 Vahdet-i Vücud

İsmail Fenni, Vahdet-i vücud görüşünü izah ve müdafaa etmek için ''Vahdet-i Vücud ve İbn Arabi'' isimli müstakil bir eser yazmıştır. Nazariyenin tarifini, delillerini ve İbn Arabi (1165-1240)'ye yöneltilen tenkitlere cevap vermiştir. Vahdet-i vücud ile Panteizm arasındaki benzerlikleri ve farklılıkları belirtmiştir.

Vahdet-i vücud varlığın birliği demektir. Sufilere göre kendiliğinden var olan varlık birdir, o da Allah-u Teala'nın varlığıdır. Bu varlık vacib (zorunlu), kadim ve ezelidir. Taaddüd (çoğalma), tecezzi (parçalanma), tebeddül (değişme), taksim (bölünme) kabul etmez. Onun şekli, sureti ve haddi yoktur. Hakk'ın varlığı kainata nispetle bir ayna mesabesinde olup bütün nesneler onda zahir olur. Bir başka ifade ile Cenab-ı Hakkın sıfat ve fiilleri itibari ile bütün varlıklarda tezahür ve tecelli eder. Nitekim güneş ışığı bir olduğu halde muhtelif renklerle boyanmış camlara aksettiği zaman değişik renklerde görünmektedir. Aslı bir olan Güneş, camlarda birden çok görüntüye sahip olmuştur. Bunun gibi kainatta, varlığı bir ve tek olan İlahın, varlıklarda vücut bulmuş yansımalarından oluşmuştur (Ertuğrul 1997, ss. 9-10).

İsmail Fenni vahdet-i vücud görüşünü üç temel başlık altında değerlendirmiştir. Birincisi ayetler, ikincisi hadisler ve üçüncüsü büyük alimlerin görüşleridir. İlk iki kategoriyi incelemeden önce evvela vahdet-i vücudu savunan alimleri sıralamıştır. Çünkü İsmail Fenni, meşhur ve büyük alimlerin vahdeti vücudu benimsemesini, bu görüşün doğruluğuna kuvvetli bir delil olarak görmektedir. Buna göre vahdeti vücudu benimseyenler arasında başta Beyazıd-ı Bistami (804-874), Cüneyd-i Bağdadi (830-910), İmam Gazali (1058-1111), Necmeddin Kübra (1145-1221), Muhyiddin İbn Arabi (1165-1240), Sadreddin Konevi (1209-1274), Celaleddin-i Rumi (1207-1273), Abdurrahman Cami (1414-1492), Abdulgani Nablusi (1641-1731), İsmail Hakkı (1653-1725) gibi meşayih gelmektedir. Vahdet-i vücuda karşı çıkanlar ise; İbn Teymiyye (1263-1328), Taftazani (1322-1390), Aleaddin Buhari (öl.1330), Aliyyülkari (öl.1605) gibi düşünürlerdir (Ertuğrul 1978, s.35).

İsmail Fenni, vahdet-i vücudun dayandığı birçok ayet içerisinden yirmi sekiz ayeti zikretmiş ve açıklamıştır. Birkaçı şöyledir; "Vefat anında nefisleri Allah öldürür"

(Zümer, 39/42). Oysa aynı konu diğer bir ayette şöyle geçmektedir, "De ki, sizin için vekil kılınan melek öldürür" (Secde, 32/11). Evvelki ayette Allah, Azrail'in işini kendisine nispet etmiştir. Sonrakinde ise Azrail'in yaptığını ifade etmiştir. Buna göre, nefisleri öldüren zahirde melek, batında Allah'tır. Bu melek kabaca öldüren manasındaki, el-Mumit sıfat-ı ilahiyesinin mazharıdır (Ertuğrul 1997, s.45).

Bir diğer ayet ise şöyledir: "Sana biat edenler Allah'a biat etmişlerdir. Allah'ın eli onların elinin üstündedir" (Fetih 48/10). Bin dört yüz kadar insan, Mekke civarında Hudeybiye köyünde bir ağaç altında Hz. Peygamber'e biat edip, müşriklere karşı savaşacağına söz vermişlerdi. Müfessirler "Allah'ın eli" ifadesini, Allah'ın nimeti, yardımı, kudreti, galebe ve kuvveti diye tevil etmişlerdir. Mutasavvıflar göre ise şöyle izah edilmektedir; biat esnasında Resullah efendimizin eli ashabın elleri üzerinde idi. Cenab-ı Hak onun elini kendisine nispet ederek kendi ihsan ve kudret eli ile bir tutuyor. Çünkü Peygamber Efendimiz kendi nefsinden fani Rabbi ile bakidir. Cenab-ı Allah'ın naibi ve ism-i azamının mazharıdır (Ertuğrul 1997, s.46).

"O evvel, ahir, zahir ve batındır." (Nur 24/35) ayeti için de tefsirlerde şöyle denilmektedir; Allah'ın varlığı apaçık delillerle zahir ve hakikat, Zatı ise batındır. O'nun zatı his, akıl ve gözden perdelenmiştir. Mutasavvıflara göre O, dünya mazharlarında zuhur yerlerinde fiil ve sıfatıyla zahirdir. Bizzatihi batın ve perdelenmiştir demek bütün dünyada mevcut ama saklı demektir. Yüce Allah ancak kendisine zahir olup yaratıklara zahir olmadığı gibi, ancak onlar için batın olup kendisine değildir. Bunun için, onu kendisinden başkası idrak edemez. Bizim idrak ettiğimiz şey O'nun Esma-i Hüsna'sının hükümleridir (Ertuğrul 1997, ss.53-54).

Bahsi geçen ayetler ve benzeri birçok ayetlerde yüce Allah yarattıklarından meydana gelen fiilleri kendisine nispet etmiştir. Mutasaffıvlara göre bunun sebebi bütün yaratıkların Hakkın vücudu ile kaim ve onda zahir olmasıdır (Ertuğrul 1997, s.47).

4.1.2 Vahed-i Vücud ile Panteizm Mukayesesi

İsmail Fenni, vahdet-i vücud ile Panteizm arasında bazı benzerliklerden dolayı aynı nazariye olarak görülmesine itiraz etmiş ve benzerlik ve farklılıkları şu şekilde izah etmiştir; Panteizm Yunan kökenli bir kelime olup "Pan" ve "teos" kelimelerinden oluşmuştur. Her şey anlamındaki "pan" ile Allah'ın bir ismi olarak kullanılan "teos" un birleşmesi ile, bütün şeylerin Allah olduğuna inan bir ekoldür. Buna göre Allah ile alem aynı şeydir. Bu iki şekilde anlaşılabilmektedir.

i) Yanlız Allah hakikattır. Alem bir takım tezahürlerin veya südurların bütününden başka birşey değildir. Mesela Spinoza (1632-1677) bu görüşe mensuptur.

ii) Yalnız alem hakikattir, Allah mevcut olan şeylerin bütününden ibarettir. Mesela Hegel (1770-1831)'e tabii olanların bir kısmının anlayışı budur. Buna daha çok "naturel panteizm" (vücudiye-i tabiiye) ve "materyalist panteizm" (vücudiye-i maddiye) adı verilir.

Bunlardan vahdet-i vücuda uygun olan görüş birinci olandır. Bu uygunluk ise yalnız varlığın birliği noktasından olup diğer hususlarda pek büyük farklar görülmektedir (Ertuğrul 1997, s.65). Bu farklar muhtasar olarak şöyledir:

a) Vahdet-i vücud, ayet, hadis, ve kalbi keşiflere dayanan dini bir mezheptir. Panteizm ise sadece akla dayanan farklı bir görüştür.
b) Vahdet-i vücudda ahiret hayatına, hesaba, cezaya inanıldığı halde; Panteizm'de böyle bir şey yoktur. Dolayısıyla dini yaşayışa, mesuliyete veya prensibe ihtiyaç duyulmaz.
c) Panteistlerin ekserisine göre alemde beliren hakikatin kendinde şuuru yoktur. Halbuki vahdet-i vücudda Allah, şuurlu, iradeli, ve şahsiyetli bir varlıktır.
d) Spinoza'ya göre cevherin iki sıfatını, düşünme ve yer kaplama sıfatını bilinebilir. Halbuki bu iki sıfat yaratıklara aittir. İlahi sıfatları Allah bildirmiştir.
e) Panteistler, gaye-sebebi inkar ederler; ehli tasavvuf her şeyin bir yaratılış gayesi olduğunu kabul ederler.

f) Vahdet-i vücudçular İslami akideye bağlıdırlar; pek çok Panteist ilahi kitapları kabul bile etmezler. Mutlak varlığı şuursuz sayacak kadar sapıtmış olup, insan mesuliyetini de ortadan kaldırırlar (Bolay 1993).

İsmail Fenni için vahdet-i vücud bir Müslamana birçok alanda fayda sağlayarak dinini daha iyi anlamasına yardımcı olan bir görüştür. Ona göre insan Yüce Allah'ın zatını idrak etmekten aciz olduğu için ancak sıfat mertebesinden bilebilir. Bu da kainatın, yaratıcının isim ve sıfatlarının zuhur ettiği yer olarak görülmesine bağlıdır. Yine tevhidin hakikatine ulaşmak yani; sıfatların ve fiillerin tevhidi ile beraber zat tevhidine vasıl olmak, vahdet-i vücud ile mümkündür. Bütün mahlukatın Allah'ın tecelli aynaları olarak görülmesi, her yerde ilahi kudreti tanzim ve takdir edilmesine vesile, kulun acizliğini idrak etmesine de yardımcı olur. Vahdet-i vücuda inanlar Allah'ın varlığını ve birliğini ispat etmek için delil getirmeye de muhtaç değillerdir. Çünkü O'ndan başka hakiki varlık yoktur. İşte bu düşüncelere sahip bir kişinin itikadına şirk ve sapıklığın bulaşması mümkün gözükmemektedir (Ertuğrul 1997, ss. 99-104).

İsmail Fenni için vahdet-i vücud anlayışı ehli tasavvufun dahi, ileri gelenlerine mahsus bir inançtır. İnsanların avam olanları bunları kabul etmek ile mükellef değildir. Çünkü yüce peygamberler tevhide yani "Allah birdir" demeye davet ettiler, vahdet-i vücuda davet etmediler (Ertuğrul 1997, s.102). Buna göre avam için; "Doğu da batıda Allah'ın dır. Nereye dönerseniz dönün Allah'ın yüzü oradadır" (Bakara 2/115) ve "Rahman arşa istiva etti" gibi anlaşılması güç ayetler için; "Allah yerden ve yönden münezehhtir.", "Uluhiyet şanına ve keyfiyeti bilinmeyen bir şekilde arşın üstündedir." şeklindeki düşünceler kafidir. Vahdet-i vücud için ise "O'nun hakikatını ehlullah ve ilimde yüksek payeye ulaşan alimler bilirler." diye itikat etmeleri vahdet-i vücud taraftarı alimler ve şeyhler hakkında kötülemelerinden hayırlıdır. Çünkü bunu layıkı ile anlamak kolay bir şey değildir. Yanlış anlamak ise küfrü ve sapıklığı gerektirir. Nice kimseler bundan dolayı doğru yoldan ayrılmışlardır (Ertuğrul 1996, s.256).
İsmail Fenni, (1996) vahdet-i vücud meselesinin anlaşılmasındaki ve bu meseleyi izah etmekteki maksadını şöyle ifade etmektedir;

Vahdet-i vücudun hakkı ile anlaşılması murad edildiği halde takva ve vera ehlinden olan ilim ve irfan erbabına müracaat, söz ve fiilleri şeriata mugayir olan taklitçilerden fazlaca kaçınılması ve çekinilmesi çok ehemmiyetli ve lüzumludur. Bizim bu kitapta vahdet-i vücud hakkında bazı bilgiler vermekten maksadımız insanları bu itikada teşvik değil, din kardeşlerimizi alimler ve tasavvuf şeyhleri hakkında ta'n ve kötülemek töhmetinden korumak ve bu meyanda ecnebi fen ve felsefe kitaplarının okunması ile şek ve şüpheye düşenlere, İslamiyet'in akla uygun ve her hakikatı kabule müsait bir din-i mübin olduğunu göstermek, kendilerini küfür ve Allahsızlık yoluna sevk edecek hiçbir sebep bulunmadığını açıklamak maksadına dayanmaktadır. Vahdet-i vücud itikadı herkes için lüzumlu olmadığı gibi maddiyyun mezhebinin red ve iptali için de elzem değildir.

4.2 RUHUN MAHİYETİ

Ruhun mahiyeti, insanlık tarihi açısından en mühim konulardan birisi olagelmiştir. Yazılı kaynaklar evvelinde dahi kavimlerin kendilerine mahsus bir ruh inancı var olmuştur. Din felsefesi içerisinde filozoflar, düşünürler kendi cihetlerinden ruhun tarifi ve özellikleri hakkında görüşlerini beyan etmişlerdir.

Ruhu tanımlamak gerekirse, insan bedenin; hayatiyet, maneviyat, kendiliğinden hareket, idrak gibi kuvvetlerin ve düşünce kapasitesinin merkezidir (Cevizci 2011, s.376). İsmail Fenni ise ruhu kısaca; "hayatın aslı, hayatın başlangıcı, takdir edilen ecsamın en tayyar kısmı, zihin ve fikir" gibi kelimelerle tarif etmiştir (Ertuğrul 2015, s.154).

İslam alimleri Kuranı Kerim'de ruh hakkında bildirilen mealen; "Sana ruhtan sorarlar. De ki ruh Rabb'imin emrindendir. Zaten size az bir ilim verilmiştir." (İsra 17/85) ayetini muhtelif şekilde izah etmeye gayret göstermişlerdir. Gazali' ye göre ruh suyun kaba girmesi gibi bedene giren bir cisim değildir. Bilimin kainata nüfuz etmesi gibi kalp ve beyne nüfuz eden bir cevherdir. Zira ruh kendini ve yaratıcısını bilir ve bölünüp parçalanması imkansız olan latif bir varlıktır. Necmeddin-i Kübra'ya göre ruh Allah'ın emri ile yaratılmış ölümsüz bir varlıktır. "Deki; ruh Rabbimin emridir." ayeti ruhu tarif içindir. Bunun manası ruh, emir ve beka aleminden olup, ölümlü alemden değil, demektir. Kemaleddin Kaşani'ye göre "size ilimden az bir şey verilmiştir." ayeti ruh emir alemindendir, bunun için sizin kusurlu idrak ve ilminiz onu idrak etmeye yetmez, sizin ilminiz duyular alemine aittir, bu ise Allah'ın bilgisine nazaran çok az ve küçük kalır, demektir (Bolay 2008, ss. 178-179).

Genel olarak materyalistler için ruh, beynin bir faaliyeti olmakla beraber, varlığını beyne muhtaçtır ve onun bir fonksiyonudur. Ayrı bir varlık olarak ruhtan bahsedilemez. Büchner'in ruh anlayışının temelini de bu düşünceler oluşturmaktadır.

Büchner, ruhu bedenin ve beynin tüm faaliyetlerinin muhtevası olan kabaca bir terim olarak tanımlamaktadır. Bu durumu tıpkı solunum kelimesinin; hava, burun, akciğer ve diğer faaliyetlerinin bir özeti olmasına benzer. Sindirim kelimesi de bunun gibidir. Ancak beynin ve onunun fonksiyonu olan ruhun özel bir durumu vardır. Şöyle ki beyin gelişmişlik seviyesi ve üstünlük bakımından tabiattaki organikler içerisinde en üstün konumdaki organdır. Bu yüzden beyin kelimesi, solunum ve sindirim kelimelerinin içerdiği mana ve işlevin çok daha üstününü, mükemmelini içerir. Bunun gibi ruh denildiğinde, benzer bir hadise ile beraber maddi oluşumların en yükseği ve en mükemmelini kastedilmektedir (Büchner 2012, s.232).

İsmail Fenni materyalistlerin; akıl ve fikri beynin bir fonksiyonu olarak atfettiklerini lakin fikrin bunlardan hangisine ait olduğunu tayin edemediklerini düşünmektedir. Fikir denilen şey, aklın da bir fonksiyonu olabilir, beyninde bir fonksiyonu olabilir veyahut her ikisinin ortak bir neticesi de olabilir. Ancak beynin yapısının henüz tam olarak bilinemediği gerçeği varken, ruhu bu unsurlardan hangisine ait olduğunu kesin tayin etmek güçtür. Bu durumda ruhun bir düşünce kuvveti olarak görülmesi de, bir kuvvetin fonksiyonu olarak konumlandırılması da ispatlanamaz gözükmektedir.

İsmail Fenni, beynin basit olmayan bir organ olduğu, yalnız kabuk tabakasında bir milyar hücrenin bulunduğu kompleks bir yapı olarak görmektedir. Büchner'in bazı beyni çıkarılan bazı hayvanların takviye ve suni gıdalar ile senelerce yaşamasını örnek olarak göstermesini, tam tersine beyin ile ruhun müstakil bir varlık olduğuna delil olmasına bağlamaktadır. Fenni'ye göre beyin, bünyesinde barındırdığı milyonlarca hücreleri merkezlendiren, yöneten ve düşünce birliği ile kontrolünü sağlayan bir ruhun varlığını göstermektedir (Ertuğrul 1996, s.454).

İsmail Fenni'ye göre beyin ruhun hissetmeye mahsus bir aletidir, vasıtasıdır. Eğer Büchner'in iddia ettiği gibi ruh, beynin bir vazifesinden ibaret olsaydı bugün ruh

ilminin yani psikolojinin ders programlarından kaldırılması lazım gelirdi. Çünkü beden daha meni içerisinde bir zerre iken, beyin henüz bir şekil almamıştı. Bir hücrenin cenin haline gelmesi, sonra tüm organların bir plan üzere ve belirli bir miktara göre gelişip şekillenmesini sağlayan şey ruhtur. Tüm bu kademeler, şuursuz ve basit bir maddenin yapacağı bir iş değildir. Ruh için misal vermek gerekirse, kuvvetin nasıl ki elektrik gibi bir şekil alabiliyor ve tesir edebiliyorsa, ruhta madde üzerinde mahiyeti tam olarak bilinemeyen bir şekilde tesir etmektedir (Ertuğrul 1996, s.455). İnsanın ruhu, ruh-u küllinin değişik bir surette tezahürüdür. O bir latife-i Rabbaniyedir. İnsanların ruhunu, hayvanların ruhundan ayıran şey akıldır (Ertuğrul 1978, s.75).

İsmail Fenni'i ruhun merkeziyetçi vasfına dikkat çekerek, ruhun Dünya hayatında görmek ve işitmek gibi duyuları duyu organları vasıtası ile gerçekleştirdiğini ve düşüncenin de beyin vasıtası ile gerçekleştiğini kabul etmektedir (Ertuğrul 1996, s.458). Bu anlamda Büchner ile hem fikirdir. Ancak İsmail Fenni'nin ayrıldığı nokta Beyni ruhun aleti olarak görmesidir kendisi olarak değil. Materyalistlerin Ruha beyinde bir yer tayin etmeye kalkışmasına anlam verememektedir. Ruh hayatın özü, dayanağı ve başlangıcıdır. Maddi bir organ gibi değildir, bedenin her yerinde vardır. Ruh beyin vasıtası ile zeka, hayal gücü, düşünce gibi kuvvetleri yerine getirir. (Ertuğrul 1996, s.468). Elektronik bir cihaz için elektrik kuvvetine bir merkez tayin etmek dahi güçtür. Çünkü bu kuvvet bütün elektronik aksamı dolaşarak işlevini sürdürür. Duraksaması veya parçalanması düşünülemediği için bir bütün olarak ele alınmalıdır. Ruhunda beyinde tezahür etmesi bakımından, beynin merkez olarak düşünülmesi makul görünmekle beraber, hayatiyet kuvveti bakımından bütün bedende kesintisiz bir bağı olduğu da aşikardır.

İsmail Fenni ruhun değişmezliğini, bölünmezliğini ve birleşmemiş basit bir yapıya sahip olduğunu söylemektedir. Misal olarak yeni doğan bir bebek yavaş yavaş şuuru gelişmekle birlikte hayatın her anında aynı şahıs olduğunun farkındadır. Yaşlandığında "çocukken şöyle yapardım" veya "gençlikte böyle yapardım" şeklinde sarf ettiği cümlelerde işaret ettiği "ben" birinci tekil şahıs zamiri ile aslında ruh temsil edilmektedir. Seneler boyunca beden değişse de, ruh değişmez. Çünkü maddi veya manevi bütün değişiklikleri fark ve idrak edecek bir değişmeze ihtiyaç vardır. Bedeni

meydana getiren bütün hücreler daima değişme ve yenilenme halinde olduğu da bilinen bir gerçektir. Eğer ruh da hücreler gibi değişseydi, bu hallerin birbirlerinden farklı olduğunu idrak edecek bir mekanizma olmazdı. Kısaca ruhun değişmesi mümkün olsaydı, hayat devam ettikçe aynı şahıs olduğumuzu bilmemiz imkansız olurdu (Ertuğrul 1996, ss.462-463).

İslam kaynaklarına göre, ruhun mahiyeti Peygambere bile bildirilmemiş, insanlığın ruh hakkındaki bilgisi oldukça azdır. Buna rağmen birçok alim ve hikmet ehli bu meseleyi incelemiştir. Ancak bu kadim mesele, materyalistlerin ruhu beynin bir çeşit fiilinden ibaret görmesi kadar da basit birkaç sözle izah edilemez. Ruh var olsun veya olmasın bu konu hakkında söylenilebilecek en makul söz, beynin faaliyetlerini yerine getirebilmesi için aldığı manevi bir kuvvet aldığı gerçeğidir (Feyzi 2012, s.70).

Materyalistlerin kainatı madde üzerinden izah etme usulleri ruh konusunda da geçerli olmuştur. Ruhu beynin bir faaliyeti olarak görmüş buna delil olarak da düşünce ile beyin arasındaki irtibatı esas almıştır. Bu ve benzeri düşünceler materyalistler içinde, karşıtları içinde reddi ve ispatı mümkün olmayan bir durumdur. Tarih boyunca yapılan araştırmalar ve psikoloji alanında ortaya konan görüşler dikkate alındığında görülür ki, insanlığın ruh hakkındaki bilgisi kifayetsiz kalmaktadır. Görüşlerin çeşitliliğinin de buradan kaynaklandığı söylenilebilir.

4.3 RUH - BEDEN İRTİBATI

Ruhun, bedenin ve beynin haricinde hususi bir varlık olarak gören düşünürler için, ruh-beden-can arasındaki münasebet mühim bir araştırma sahası olmuştur. Ruhun beyin ile ne kadar bağlantısı olduğu, bedenin mi ruha, ruhun mu bedene faik olduğu, yoksa ikisinin birleşiminin söz konusu olup, olamayacağı gibi meseleler üzerine fikirler oluşturulmuştur.

Materyalistlere göre ruh zaten bedenin daha doğrusu beynin bir faaliyeti olduğu için, ruhun müstakil bir varlık olarak kabul görmemektedir. Büchner müstakil olarak mevcut olduğu varsayılan ruhun, madde üzerinde icra ettiğine inanılan tesirin hiçbir zaman ispat edilemediğini ileri sürmüştür. Ona göre ruhun, beynin, zekanın ve bedenin birbirleriyle

kati bir surette birleşik olduklarını iddia edenler, birbirleriyle telif edilemeyen şeyleri zorla telif etmeye çalışmaktır (Büchner 2012, s.231). Binaenaleyh materyalistler ruhu inkar ettikleri için, onların nezdinde ruh ve beden arasındaki irtibatın kıymet-i harbiyesi yoktur. Ancak Büchner'in iddia ettiği gibi ruhun tesirinin ispatlanması da mümkün gözükmemektedir.

İsmail Fenni ruh – beden irtibatı mevzusunda İslam alimlerinin görüşlerine sıkça başvurmaktadır. Misalen Gazali (1058-1111) ruhu iki farklı cihetten ele almıştır. Birincisi, latif bir cisimdir ki onun mevkii kalp boşluğudur. Damarlar vasıtası ile vücudun her yerine yayılır. Ruh, bir evin içerisinde gezdirilerek ışık saçan kandil gibi, vücudun içerisinde bedende cereyan eder, hayat nurları çıkar, hissetme, görme, işitme, tatma kuvvetleri hasıl olur. Bu manaya göre ruh bir buhar-i latiftir ki, onu kalbin hareketi kemale erdirmiştir. İkincisi müdrik (idrak eden), alim (bilen), arif (kavrayan), muhatıp (konuşan), muakip (takip eden), mutalib (arzulayan) bir latifedir. Çünkü organlar ruhun aletidir. Ruh onları kullanır. El ile tutar, kulak ile işitir, gözle görür, kalp ile şeylerin hakikatini aletsiz olarak bizzat bilir. Kısaca ruhtan kastedilen anlam, insanda bilgileri, hüzünleri ve sevinci idrak eden şeydir. Bu hisler ölmez ve yok olmazlar. Ölümün denilen şey ise ruhun, beden üzerindeki tasarrufunun kesilmesi ve bedenin ona alet olmaktan çıkmasıdır. Aynı kötürümlüğün manası olarak, elin kullanma aleti olmaktan çıkmasına benzer. Ölüm denilen olay ise organların tamamında mutlak bir kötürümlük gibidir (Ertuğrul 1996, ss. 103-105). Ruh bedende olduğu müddetçe beden diri ve uyanık olur. Bedenle hassas bir bağı varsa, beden uyku halindedir. Eğer tamamen ayrılırsa o zaman beden ölmüştür (Ertuğrul 1996, s.112).

İbn Kayyum el-Cezvi (1292-1350), "Kitabu'r-Ruh" isimli eserinde ruhu; mahiyet olarak ve beş duyu ile bilinen cisme uymayan muhalif bir cisim olarak tanımlar. Cezvi'ye göre ruh; nurani, ulvi, hafif, diri, hareketli bir cisim olup organların özüne nüfuz etmektedir. Bunun misali gül suyunun gülde, zeytinyağının zeytinde, ateşin kömürde yangın olması gibi dağılmasına benzer. Organlar bu latif cismin kendi üzerlerine tesirini kabul ettiği müddetçe ruh, organlara karışmış ve iç içe olarak baki kalır (Ertuğrul 1996, s.113). İsmail Fenni'nin de büyük ölçüde bu alimler ile aynı görüş üzere olduğu görülmektedir.

İsmail Fenni, ruh ile beden arasındaki irtibatı ele alırken, fizyolojik ve ruhi olarak iki kategoriye pay eder. Ruhi hadiseleri ise düşünce, hissetme ve fiil olarak üçe ayırır. Birinci olan düşünce; tefekkür ve hatırlama olarak, ikinci olan hissetme; hassasiyet yani zevk ve acı duyma olarak, üçüncü olan fiilde; irade yani karar alma şeklinde açığa çıkar. İnsan, bu ruhi hadiseleri doğrudan doğruya “ben” kelimesiyle işaret ettiğimiz şeye atfederek; “ben düşünüyorum, ben hissediyorum, ben istiyorum” sözleriyle ifade eder. Ruhi hadiseler ile fizyolojik hadiseler arasındaki fark şu şekildedir. Mesela bedende bir yara olması, o yerin iltihaplanmış olmasından ibarettir. Bunun gibi bir dişin çürümesi, o dişte ağrıya sebebiyet verir. Zahiren hissedilen bu duyular fizyolojik hadiselerdir, lakin yara ve dişten ötürü acıyı hisseden ruhtur. Bu yüzden denilebilir ki, lezzet ve acı ruhi hadiselerdendir. Kısaca, ruhi hadiseler sadece o kişide hissedilir iken, fizyolojik hadiseler pek çok insan tarafından görülebilir (Ertuğrul 1996, s.126).

İsmail Fenni’ye göre ruhun faaliyetleri, onun beden üzerinde icra ettiği tesirlere birer delildir. Buna göre ruh kendi fiillerinin sebebidir. Kolun hareket etmesi, yürümek gibi fiiller dışarıdan gelen bir hareket vasıtası ile değil, içeriden kaynaklanan güdüler ile meydana gelir. Bir cismin düşmesi ise böyle değildir. Düşmeye o cisim karar veremez, ya onu bir şey iter, ya da yer çeker. Kendisi durgundur. Ruh ise daima harekette ve faaliyettedir. Onun faaliyetleri zihinsel düşünceler, iradeler, duygular, duyular ve arzulardır ki bunlar da devamlı yenilenmektedir. Bazen de bunların dışında gayri ihtiyari bir takım fiiller vukua gelir ki, kendi fiillerini icra eder. Bir sinek göze saldırdığı vakit gözlerin aniden kapanması gibi, farkında olmadan bedende refleks hareketler meydana gelir. Ruh ateş gibi kendi hassasiyeti ile fiilini icra eder (Ertuğrul 1996, s.127). Bu tariflere göre ruhun kendi özünde bağımsız bir enerjiye veya bir çeşit hareket sağlayıcı kuvvete sahip olduğu söylenebilir. Bilhassa duygu ve düşünce gibi işlerin insanın müdahalesi olmadan da beyin tarafından üretilmesi bu görüşü desteklemektedir.

İsmail Fenni’nin ruhun canlılığın özü olduğuna dair görüşlerine benzer bir şekilde Aristoteles ve Platon’ da rastlamak mümkündür. Aristoteles’ e göre ruh bedenin nedeni ve ilkesidir. Buna göre ruh canlı bedenlerin nedeni, hareketin kaynağıdır. Tüm bunların yanında ruh varlık anlamındadır. Çünkü varlık var olanların nedeni, ruh ta bunların nedenidir. Ayrıca ruh, mesul ve irade sahibi olanın biçimlenmiş halidir (Aristoteles

2018, s.107). Platon da ruhun akletme merkezi veyahut aklı ruhun bir fonksiyonu olarak görmektedir. Ona göre Tanrı ruhu olmayanın aklının da olmayacağını göstermek için, aklı ruhun içine, ruhu da bedenin içine hapsetmiştir (Platon 2015, s.39).

Materyalistler, her şeyi izahta madde sınırları içerisinde kalmayı prensip edindiklerinden dolayı, müstakil bir varlık olarak ruhu kabul etmemektedirler. Bunun neticesinde metafizik hakikatleri, ya görmezden gelinmiş ya da mecburen maddenin bir özelliği veyahut maddenin bir faaliyeti olarak görmeye mecbur kalmışlardır. Oysa bedenin duyular ile irtibatlı faaliyetleri olduğu gibi, duygular ile irtibatlı faaliyetleri de bulunur. Kişilerin zevkleri, endişeleri, hissiyatları farklı şeylerle ve farklı seviyelerde beslenir. Bu hakikat, materyalizmin maddeci zihniyetinin idrak edebileceği seviyenin fevkalade üstündedir. Netice olarak materyalistler insanda görülen bu metafizik halleri izahtan mahrum kalmamak için, ruh ile irtibatlı olmasının yerine; madde ile irtibatlı kılmayı tercih ederek, güya müstakil olarak ruha ihtiyaç olmadığını göstermişlerdir.

4.4 RUHUN EBEDİLİĞİ

Ruhun varlığını tasdik eden İsmail Fenni gibi düşünürler için ruhun, beden öldükten sonra nasıl bir ahval içerisinde olduğu meselesi ruhun ölümsüzlüğüne bir izahat getirmeyi icap ettirmiştir. Hayatın sonlanması ile bedenin durumu zahiren müşahede edilebilirken, buna imkan bulunmayan ruhun durumu tarih boyunca çeşitli fikirlerin ortaya çıkmasına vesile olmuştur. Tüm canlı varlıkların kaçınılmaz bir son hakikat olarak tecrübe edecekleri ölüm hadisesi, inkar edilemez evrensel bir vakadır. En basit ifadesiyle hayati faaliyetlerin son bulması olarak tanımlanan ölümün tam olarak ne olduğu, ölenin ne olduğu, canlılığın ruhta devam edip etmediği ve ebediyet fikrinin menşei hakkında filozoflar ve düşünürler ilme çeşitli görüşler sunmuştur.

Ruhun maddeden farklı bir cevher olduğu düşüncesi çok eski tarihlere dayansa da, tafsilatlı olarak ilk olarak Platon, “Phaidon” metninde irdelemiştir. Platon’a göre öğrenme denilen şey, Dünya’ya gelmeden önce öğrenilen bilgilerin yeniden hatırlanmasından ibarettir. Bunu ruhun ezeli olarak mevcut olduğunu ve öğrendiği bilgileri unutsa bile yeni bedeninde tekrar hatırlayacağı görüşü ile destekler. Platon’dan

sonraki düşünürlerden bilhassa teist düşünürler ruhun maddeden ayrı bir cevher olduğu konusunda hem fikir olmakla beraber, ruhun ezeli olmadığını lakin ebedi olduğunu düşünmektedirler. Platon zikredilen bu görüşleri ile kendisinden sonraki düşünürlere doğrudan veya dolaylı olarak tesir etmiştir (Taslaman 2007).

Materyalistler ruhun mahiyetine gösterdikleri yaklaşımla ruhu ayrı bir varlık olarak kabul etmediklerinden onlar için ruhun ebediyeti gibi bir mesele mevzu bahis değildir. Büchner için de durum bundan farklı değildir. Ona göre ruh denilen şey, beynin ile beraber bulunan bir faaliyet ve her türlü ruhi tezahür de maddenin değişimi ve çoğalması arasındaki bağ olduğundan, müstakil bir ruh anlayışı geçersizdir. Ruhsuz bir vücut, vücutsuz bir ruh, maddesiz bir tefekkür asla idrak edilemez. Hatta maddesiz elektriğin, mıknatısiyetin, ısının ve ağırlığın bile idrak edilmesi mümkün değildir. Kainatta görülen tüm faaliyetler ve cisimler maddi cevherler sayesindedir (Büchner 2012, s.304).

Büchner her ne kadar madde ve kuvvete ebediyet vasfı verse de, aynı vasfı ruha vermemektedir. Ona göre madde ve kuvvetin birbirleriyle kaynaşması neticesinde var olduğunu söylediği ruh bu hükümden müstesnadır. Çünkü madde ve kuvvetin kaynaşması ölüm ile zarar göreceği için ruhun geleceği de zarar görüp yok olacaktır. Nitekim kırılan bir saatin artık vakti gösteremeyeceği, ölen bir bülbülün ötemeyeceği gibi insan da öldükten sonra onu teşkil eden unsurlar bir takım yeni mevutlar oluşturmak işin dağılır giderler. Ruhun vücudun teşekkülünden sonra oluştuğu malumdur. Bu yüzden vücudun yok olmasından sonra ruhunda yok olması icap eder. Çünkü tabiatın en meşhur kanununa göre; her doğan ölmeğe mahkumdur, bunun neticesinde sonradan meydana gelen bir şey ebedi olamaz (Büchner 2012, s.306).

Büchner'e göre ruhun ebedi olmadığına ve vücudun mahvolmasından sonra ruhunda mahvolduğuna dair en kuvvetli delillerden biri uykudur. Uyku esnasında kan dolaşımının yavaşlaması nedeni ile tefekkür ve şuur faaliyetleri sekteye uğraması ruhi tezahürlerinde azalmasına yol açar. Kalp dursa, kan dolaşmasa ne beyin ne akciğer faaliyet gösteremez. Uyanıklık hali tekrardan başlayınca yani kanın beyinde dolaşımı yeniden gerçekleşince, ruh yeniden mevcudiyetini gösterir ve uykuda mahvolduğu gibi

yeniden husule gelir. İşte ruhun uyku esnasında mahvolmasından dolayıdır ki, yatakta geçen hayattan insan ve vicdan haberdar değildir. Daha doğrusu uyku vücut yaşarken ruhun bir nevi ölmesi demektir. Bu halden dolayıdır ki birçok mütefekkir uyku ile ölümün kardeş gibi olduğunu söylemiştir (Büchner 2012, ss.306-307). Büchner'in uyku ile ölümün benzerliği hakkındaki tespiti İslam düşüncesi içinde de bulunmaktadır.

Büchner'e göre rüya gören bir kimse, tam olarak uykuda olduğuna hükmedilmez. Ona göre rüya uyku ile uyanıklık arasında gerçekleşen bir haldir. Daha doğrusu rüya görenler yarı uykuda insanlardır. Tam olarak sağlıklı bir bünyeye sahip olan insanlar hiçbir zaman rüya görmezler. Bugünkü tıp bilgisinin de söylediğine göre bütün rüyalar bir hastalık halinin neticesidir. Derin ve muntazam uykularda rüya yoktur. Eğer rüyalar ruhi birer faaliyet olsaydı, bu rüyalarda yapılan işlerden, kişi mesul olurdu. Halbuki uyuyan bir kimseyi birden bire uyandırıldığı takdirde bir müddet aklını başına toplayamaz. Çünkü insan uyku halinde bir nevi deli konumundadır (Büchner 2012, s.307).

Büchner uyku gibi geçici birer ölüm olarak tarif ettiği başka başka hadiseleri de görüşlerine delil olarak göstermektedir. Mesela ani çarpmalar, çarpıntılar, yıldırım çarpması gibi kazalar neticesinde insan belirli bir süre bilinç kaybı içerisinde olabilir. Bu süre günler, haftalar yahut aylar dahi sürebilir. Tedavisi tamamlandıktan sonra ise hastalık zamanına ait yaşanılanlar hatırlanamaz. Şu halde böyle bir durumda olan birisinin ruhu bir nevi ölmüş gibidir. Bu durum ruhun ebediyetine inananlar için, ruh ile benlik arasındaki irtibatı izah edilemez bir hale sokmaktadır (Büchner 2012, s.308).

İsmail Fenni'ye göre Büchner' in kesin bir hüküm olarak ortaya koyduğu; ”maddesiz bir kuvvetin olmayacağı” ve bu temel üzerine inşa ettiği görüşleri tamamen batıldır. Çünkü kuvvet, madde ve gözle görülemeyen elektrik gibi şekillere nasıl giriyorsa, aynı şekilde alimlerin ekseriyetine göre latif bir cisim olan ruh şekline girmesine ve elektriğin madde üzerindeki tesir etmesine benzer olarak ruhun bedende tasarruf etmesini düşünmeye hiçbir engel yoktur. İsmail Fenni; “düşünülmesinde” diyor, çünkü ruhun beden öldükten sonra varlığını devam ettirmesi meselesinin deney ve gözleme dayanan bir hakikat olduğunu iddia etmemektedir. Tam aksine bunun bir iman meselesi

olduğuna işaret etmekle beraber Peygamberliğinin doğruluğunda şüphe bulunmayan peygamberlerin haberleri en kuvvetli delildir. Bu delili İsmail Fenni (1996, ss. 488-489) şu şekilde temellendirmektedir;

> *Bu haberleri veren Peygamberimiz asla yalan söylemeyeceği ve doğruluğu bizce sabit olmuştur. Çünkü Kuran-ı Kerim baki bir mucize olarak meydandadır. Peygamberimizin kendisi de mucizedir. Çünkü tarih onun bir benzerini daha göstermekten acizdir. Bunu ancak onun müstesna yaratılışını ve hayatını ve tesis ettiği dinin hakikatini ve yüce inceliklerini takdire muktedir olmayanlar inkar edebilirler.*

Buna göre İsmail Fenni, bir yandan ruha ait düşüncelerini elektrik kuvvetine benzeterek fen ile alaka kurmuş, bir yandan da İslam mütefekkiri özelliği ile bu meselenin uhrevi bir yanı olduğunu da açıkça ifade etmiştir. Çünkü ruh vb. meseleler müşahede edilemez kavramlardır.

İsmail Fenni, insan öldükten sonra ruhun tamamen bedensiz kalma gibi bir durumu bulunmadığını, mutasavvıfların görüşlerinin yardımına müracaat ederek açıklık getirmiştir. Buna göre ruhun dünya hayatında nasıl ki uygun bir bedeni bulunur, yeniden dirilmeden sonra da ahiret hayatında da o aleme uygun bir bedeni olacaktır. Bunu anlatan bir hadiste kuyruk sokumu kemiğinden tekrar yaratılma yaşanacağı anlatılmıştır ki bu durum akla uygundur. Çünkü fazla hücreler giderse de, bu hücreler bir zerreden ibaret olsa da kalır (Ertuğrul 1996, s.489). Günümüzde saç teli ve doku örnekleri ile oluşturulan DNA çalışmaları, bir insanın beden haritasını oluşturacak kadar gelişmiştir. Buradan hareketle insanın tek bir hücreden tekrardan yaratılması, günümüz fen ve teknoloji seviyesi göz önünde alındığında ve gün geçtikçe ilerleyeceği düşünüldüğünde aklen de anlaşılabilir gözükmektedir.

İsmail Fenni aklı ve beyin arasındaki irtibatı izah ederken bazı İslam alimlerinin de görüşlerini nakletmiştir. Buna göre İslam alimleri akıl ve beyin arasındaki münasebeti inkar etmemiş, bazı hususlarda Büchner ile ortak düşmüşlerdir. Mesela, Seyyid Şerif Cürcacni (1340-1413) "Tarifat" isimli eserinde aklı; "zatında maddeden ayrı ve fiilinde ona yakın bir cevherdir. Bu herkesin 'ben' sözü ile işaret ettiği insan ruhudur (nefs-i natıkadır)." şeklinde tarif etmiştir. Muhyiddin İbni Arabi (1165-1240) "Fütuhat-ı Mekkiye" isimli eserinin altıncı bölümünde; "aklı kuvvetlerinin yerinin başın tepesi, hafıza kuvvetinin yerinin beynin arka tarafı, hayal kuvvetinin yerinin beynin ön tarafı ve

düşünce kuvvetinin merkezinin beynin ortası" olduğunu açıklamıştır (Ertuğrul 1996, s.490).

Büchner'in kazalardan dolayı kısmı yitirilen şuurun nerede olduğunu sorusuna, İsmail Fenni şuurun iki kısma ayrıldığını, sekteye uğrayan kısmın ruhun beyin vasıtası ile olan şuur olduğunu söyleyerek cevaplamaktadır. Ona göre Ruh kendisine mahsus olan yüksek şuuru hiçbir vakit kaybetmez. Bu şuura o zamanda "şuursuzluk" (adimu'ş-şuur) denilse de bu tabir bazı alimler tarafından hakkıyla tenkit edilmiştir. İsmail Fenni medyumların "trans" hallerini misal göstererek şuurlarının olmadıklarını ve bu esnada ortaya çıkan hayret verici bazı hallerin müşahede edildiğini söylemektedir. İsmail Fenni'ye göre medyumların ölülerin ruhları ile konuşmaları iddiası inandırıcı değildir, lakin bir takım ruhi hadiselerin meydana geldiği gerçeği de göz ardı edilemez. Bu gerçek, Avrupa ve Amerika'nın seçkin birtakım bilim adamları tarafından kabul edilmekte ve halen incelenmektedir. Aynı zamanlarda Paris'te kurulmuş olan ruhi olayları araştırma enstitüsü, bu gibi meselelerin ne denli araştırmaya layık olduğunu göstermektedir. Maddelerin temassız bir şekilde hareket ettirilmesi (telekinezi) ve uzaktan kurulan etki (telepati) vakalarını artık birçok bilim adamı kabul etmektedir (Ertuğrul 1996, s.490). İsmail Fenni, bu görüşlerini desteklemek için, devrinde Avrupa'daki özellikle Fransa'da ki bilimsel gelişmeleri yakinen takip ettiği önemli bir husustur. Geleneksel İslam mütefekkiri görüşleri ile ön plana çıksa da, çağdaş bilim anlayışı ile arasına mesafe koymamış tam tersine faydalanmıştır.

İsmail Fenni gibi imani ve metafizik hakikatleri akli ve mantıki zeminde izahta mahir bir düşünürün, medyumların yaptıklarını delil olarak göstermeye ihtiyacı yoktur. Ancak bunları zikretmesindeki gayeyi, İslam düşünürlerinin ruha olan itikatlarının akla aykırı olmadığı ve hatta yapılan deneylerle günden güne arttığına medyumların işlerinin bile kafi olduğunu göstermek için söylemiştir (Ertuğrul 1996, s.490).

İsmail Fenni, ruhun bekasını dini olarak da incelemiş ve kıyaslamıştır. Buna göre ruhun ebediliğini inkar etmenin hiçbir faydası olmadığı gibi, pek çok zararı olduğuna dikkat çekmiştir. Bu da ebedi nimetlerden mahrumiyet ve azaba düşmektir. Ona göre basiret sahibi bir kimse böylesine büyük bir hataya kendisini atamaz. Aklı başında bir kimseye "şu deliğin içinde akrep var." denildiğinde, o kimse akrebi görmese bile sokma

ihtimalini göz önünde bulundurarak tedbir alıp uzak durur. Halbuki yalan söylenme ihtimali de olsa tedbir almak daha karlıdır. Ancak cehennem azabı, Dünya sıkıntılarının hiç birsine kıyas kabul edilemeyecek derecede şiddetli ve elimdir. Bunu da haber veren yalan ve hatalı bilgi verme ihtimali olmayan peygamberlerdir. İsmail Fenni, Hz. Ali'ye atfen Pascal (1323-1662) tarafından da dile getirilmiş ahirete imanın mantıki izahını misal vermiştir (Pascal 2003, ss. 111-112). Buna göre ruh beden ile birlikte yok oluyorsa, herkes ölümden sonra mutlak yokluğa mahkumdur. Ancak aksi ihtimal doğruysa, sadece inananlar kurtulur. Bu durumda ilk halde herkes denk bir şekilde karsız ve zararsız iken, ikinci halde yalnız inananlar karlı çıkacak inkar edenler ise ebediyen zarar içerisinde olacaklardır (Ertuğrul 1996, s.492). Diğer bir taraftan da, insanlara zulmeden, işkence yapan zalimlerin yaptıklarının cezasız kalmaması; vicdan ve adalet duygusu taşıyan herkesin müşterek temennisidir. İşte bu gibi düşünceler ve temenniler gösteriyor ki tarih boyunca insanlık ölümden sonra bir hayat olduğuna inanmış, ölülerin ruhlarına dua ve hürmet göstermiş, ibadethane yanlarına kabristan yapmıştır. Günümüzde bile azınlık bir zümre haricinde bütün dünya milletleri bu vb. inanç üzeredir (Ertuğrul 1996, s.142).

İsmail Fenni, ruhun bekasına inanmayanlar içerisinde güzel ahlak sahibi insanların bulunabileceğini ancak onların, inananlara göre kıyas kabul etmeyecek derecede nefislerini kontrol altına almakta yetersiz kalacağını düşünmektedir. Bunu İsmail Fenni yine dinin faydası olarak görerek şöyle (1996, s.498) şöyle açıklamıştır;

> *"Bunlar hiçbir vakit hakiki bir mümin kadar iffetli ve doğru olamazlar. Bunların nefsin garazlarının ve fakr-u zaruretin tazyiki altında bulundukları ve kanuni cezalara veyahut halkın ayıplamasına ve kınamasına düşmek gibi tehlikelerden salim bir fırsat buldukları zaman, istikamet ve iffetlerinde sebat gösterecekleri pek şüphelidir. Halbuki bir müminde Allahsızlardan fazla olarak, kaçıp kurtulmaya ihtimal bırakmayan bir de Allah korkusu vardır."*

Büchner uyku esnasında, şuurun kaybedilmesinden dolayı ruhun beyin olmadan varlığını ve vazifesini ifa edemeyeceğini düşünmektedir. Oysa bu hal İsmail Fenni için ruhun beden veyahut beyin olmadan da var olabileceğini gösteren sarih bir delildir (Ertuğrul 1996, s.490). İsmail Fenni, Gazali' den iktibasla ruhun bedenden ayrıldıktan sonra vehme ve nutka ait kuvvetler vasıtası ile beraber gördüğünü düşünmektedir. Bu

halde bulunan ruh, hissedilen manaları mütalaa eder. İsmail Fenni insanın rüyada göz, kulak ve diğer duyular kullanılmadan insanın pek güzel görüp işittiğini, zevk ve acıları da hissettiğini delil olarak sunmuştur. Benzer bir görüşü Necmeddin-i Kübra (1145-1221) belirtmiştir. Buna göre insanda Dünya Alemi'ne mahsus olan beş duyu dışında Ahiret Alemi'ne mahsus ehli tasavvufun birçoğunun da beyanı üzere: akıl, kalp, sır, ruh ve hafi olarak batıni beş duyu daha bulunmaktadır (Ertuğrul 1996, ss. 144-145).

İsmail Fenni, "Ruha ait garip hadiseler" isimli bir bölümde (Ertuğrul 1996, ss.149-210). tafsilatlı bir şekilde ruhani meseleleri ele alıp altmış sayfa irdelemiştir. Bu kadar geniş izahat verme sebebini Avrupa'nın saygıdeğer pek çok bilim adamı tarafından ruhi hadiselere dair incelemelerin yaygınlaşmasına ve önem kazanmasına bağlamaktadır. Meseleye dair eserleri ve müelliflerini tarif eden İsmail Fenni, ekseriyeti İngiliz ve Fransız olan on üç bilim adamını zikretmiştir. Medyumların, spirtlerin yaptığı hadiseleri maddi, zihni ve ruhi olarak üç ana kategori altında incelemiş ve mezkur bilim adamlarının çıkardıkları neticelere yer vermiştir. Nihayetinde şu sonuca varmıştır; bilim adamları bu vakaları inceledikten sonra medyumlar tarafından bilerek veya bilmeyerek birçok hile yapıldığını keşfetmişlerdir. Ancak birçok farklı neticeye şahit olmuşlardır ki, hile denilemeyecek derecede bazı şeylerin olduğunu itiraf etmek zorunda kalmışlardır (Ertuğrul 1996, s.150). Bununla beraber bu bahisten İsmail Fenni şu neticeleri çıkarmıştır;

i) Ruh bedende müstakil bir varlık, hakikaten mevcut olarak vardır.

ii) Ruh, bilimin henüz bilmediği bir takım kuvvetleri barındırmaktadır.

iii) Ruh, beş duyu vasıta olmaksızın uzaktan bir fiili icra ve tesir edebilir (Ertuğrul 1996, s.189).

Materyalistlerin görüşlerinin temeli, fiziki alem ve onu izahta kullandıkları tek unsur olan fen ile kısıtlı olduğundan, ruhun varlığına, mahiyetine veyahut ölümsüzlüğüne dair sundukları fikirlerden sistematik bir düşünce sistemi oluştuğu söylemek oldukça güç gözükmektedir. Büchner buradan hareketle bir yandan ruhu inkar etmekte, bir yandan tesirlerinin aşikar olması hasebiyle beynin bir özelliği olmak şartıyla var olma ihtimali vermektedir. Bu durumda Büchner, ruhu inkar ederek materyalist felsefenin sınırları

dışarısına çıkmamış, bir takım inkarı mümkün olmayan hadiselerin izahatında da ruhu, beyne veya zihne ait bir kuvvet olarak tanımlamaya mecbur kalmış gözükmektedir. Netice olarak beynin ve bedenin ölümü ile birlikte onun bir özelliği olarak nitelendirdiği ruhu da öldürerek, madde dışı bir varlığa mahal bırakmamıştır. İsmail Fenni ise spritüel hadiseleri, rüyayı ve elektrik gibi bazı deliller getirerek ruhun müstakil varlığının pek aşikar olduğunu ispatlamaya çalışmıştır. Bilhassa Batı coğrafyasındaki bilim adamlarının araştırmaları ve eserleri ile günümüz biliminin geldiği seviye göz önüne alındığında, İsmail Fenni'nin delillerinin ispatı günümüzde daha da kolay anlaşılır hale gelmiştir. Her ne kadar mevzu bahis deney ve gözlem usulüne tamamen el vermeyen ruh olsa da, tarih boyunca felsefenin ve yakın dönemlerde de parapsikoloji dalının meşguliyet alanı olmuştur. Duyu organlarıyla idrak edilebilen bir varlık olmayan ve de olmamaya devam edecek gibi gözüken ruh için, filozların; İslam alimlerinin, psikiyatristlerin, spritüalistlerin ve bilim adamlarının, ruhun kendisi için olmasa da tesirleri için bunca eserler, fikirler ve araştırmalar ortaya çıkarması belki de ruhun varlığına ve bekasına önemli bir delil gözükmektedir. Ancak buna ilaveten, İsmail Fenni'nin de düşündüğü gibi, ruhunun mahiyetinin bilim ve felsefe için henüz pek esrarengiz olduğu da aşikardır

5. İSMAİL FENNİ ERTUĞRUL'UN MADDE VE KUVVET HAKKINDAKİ DÜŞÜNCELERİ

5.1 MADDE VE KUVVETİN MAHİYETİ

Her daim müşahede edilebilen, çözümlemeye yani analize açık olan temel birimlere 'madde' adı verilir. Bir başka deyişle tespit olunabilip ölçülebilen ve daha büyük boyutlu yapılanmaların kurucu unsurları maddedir (Duralı 2014, s.66).

İsmail Fenni maddeyi; basit ve karmaşık bütün tabii cisimlerin katı, sıvı, gaz hallerinde bulunan, bir takım özelliklere sahip olan ve duyular üzerinde tesir meydana getiren cisimler olarak tarif etmektedir (Ertuğrul 1996, s.321).

Felsefi ıstılahta madde için tarih boyunca çeşitli tanım ve tarifler yapılmıştır. Yunan filozoflarının ekseriyetinin maddeden kasıtları belirsiz bir cevherdir. Aristo'ya göre madde cisimlenmemiş bir suret karşılığıdır. Yeni zamanlar felsefesinde madde bazen surete, bazen ruha karşılık kullanılır. Demokritos ve Latin şairleri maddecilik görüşünü nazım olarak izah etmiş olan Lusrece gibi maddeci temsilcileri, alemin aslının muhtelif şekillerde, muhtelif özelliklerde, taksim edilmesi imkansız, gayet sert, gayet küçük bir takım atomlardan olduğunu ve bunların tesadüfi olarak muhtelif vaziyetlerde birbirleri ile birleşmelerinin Kainat'ı meydana getirdiğini iddia etmişlerdir (Ertuğrul 1996, s.321).

İsmail Fenni'ye göre, materyalistler Allah'ı ve ruhu inkarda ittifak halinde olmalarına rağmen madde ne olduğu konusunda tam olarak mutabık değillerdir. Madde ile her şeyi izaha kalkışan materyalistler, hayat ve fikir gibi manevi kavramları tam olarak açıklamakta güçlük çektiklerinden maddeyi ikiye ayırmışlardır., Birincisi hissedebilen maddeler, ikincisi hissedilemeyen maddelerdir. İlki herkesin bildiği gördüğü cisimlerken, ikincisi hissedilemeyen ölçülemeyen ve aletler ile bile tutulamayan maddelerdir. Ayrıca materyalistler yer işgal etmeyen cevheri kabul etmiş, her cevheri tasavvur edilen cisimler şeklinde düşünmüş, şuurlu hadiselerin sinirlerin fiillerinden ibaret olduğunu söylemiştir. Şu halde anlaşılıyor ki bazı maddeciler maddeyi, hakiki

manası olan “hissedilip duyumlanan cisim” olarak kabul etmekteyken bazı maddecilerde bundan farklı olarak tartılmaz, ölçülmez ve hissedilmez maddeler olduğunu da düşünmektedir. (Ertuğrul 1996, s.322).

İsmail Fenni yaptığı incelemeler neticesinde maddecilerin temelde iki varsayıma dayandıklarını tespit etmiştir. Diğer fikirleri bunların neticesidir. Varsayımların ilki; “Kuvvetsiz madde ve maddesiz kuvvet olmaz.” İkincisi, “kuvvet ile madde ezeli ve ebedidir.” Büchner bunlardan ilkini şiddetle savunmaktadır. Ona göre maddesiz kuvvet veya kuvvetsiz maddenin olması mümkün olmadığı gibi, anlaşılır bir şey de değildir. Bunu tasavvur etmeye çalışmak o kadar boştur ki, henüz esasi mahiyeti meçhul bir cevherin iki muhtelif tarafını tanıtmaktan başka bir şeye yaramaz. Şu halde madde ve kuvvet, iyice incelenirse aynı şeydir. Tabiat alemindeki tüm maddeler ve zerreler kuvvetle donatılmıştır ve faaliyetlerini kuvvetten alır (Büchner 2012, s.44).

Büchner’e göre maddesiz kuvvet tasavvuru ile maddeden ayrı faal kuvvetlerin mevcudiyetine inanmak geçmişte cehaletten kaynaklanmıştır. Lakin bugünkü ilim bu tür düşünceleri geçersiz kılar. Çünkü maddenin özellikleri ve maddenin hareketleri mevcut bulunmadıkça hakiki bir kuvvetin varlığını hiçbir şey gösteremez. Bu duruma; elektriklenmiş bir madde olmayınca elektriğin olmaması veya ışık yayan bir madde olmayınca ışığın olmaması veyahut yer çekimine tabi bir madde olmadıkça ağırlığın olmaması misal olarak gösterilmiştir (Büchner 2012, s.45).

Büchner’e göre vaktiyle hesap edilemez bir takım maddeler oldukları zan edilen ısı, ışık, elektrik, çekim gibi tesirlerin, maddenin atomlarının faaliyetleri yahut aralarındaki bağlardan olduğu artık meydana çıkmıştır. Şu suretle kuvvetlerin bir yerden başka bir yere nakli veya müstakil olarak yaratılması mümkün değildir (Büchner 2012, s.46).

Madde ve kuvvet arasında ısı, ışık, elektrik gibi hallerin maddenin çeşitli birer kuvvetleri olduğu gibi anlaşılmaktadır. Günümüzde bu haller enerjinin çeşitli şekilleri olarak görülse de, daha önceleri kuvvetin faaliyetleri gibi görülmüştür. Nitekim İsmail Fenni, “energie”nin tanımını yaparken “kudret, kuvvet” olarak çevirmiştir.

Yunanca’dan delil getirerek Aristoteles’in lisanında fiilin (energie; yahut faaliyet); kuvvete (puissanca) karşılık geldiğini söylemiştir (Ertuğrul 2015, s.145).

İsmail Fenni’ye göre madde, kuvvetin yoğunlaşmış bir şeklinden ibarettir. Ona göre, Büchner’ in iddia ettiği gibi atomun mahiyetinin değişmediği, ebedi olduğu düşüncesi doğru değildir. Atomlar ölçülüp, tartılmaz ve yalnız devir hareketleriyle, çekme ve itme kuvvetleriyle dengelenme halinde duran bir takım unsurlardan ibarettir. Bunlar yavaş fakat devamlı bir surette dağılmakta ve bu sebeple özelliklerini kaybederek mahvolmaktadır. Eğer atom daha küçük parçacıklara dönüşerek tamamen yok olmadığı düşünülecek olursa denilir ki; özelliğini kaybeden bir şeyin mahvolduğu muhakkak bir iştir. Maddelik, ölçülebilmek ve hissedilmek ile kaimdir. Bir şeyden bu sıfatlar kalkınca o şey artık madde değildir, kuvvettir. Ancak bu kuvvette mahiyeti hala tam olarak bilinemeyen bir şeydir (Ertuğrul 1996, s. 326).

İsmail Fenni bu bilinmezliği açıklarken döneminin fenni terakkisinde göre bu, maddenin “radyo-aktivite” yani görünmeyen ışınlar saçmasını sadece uranyum, radyum gibi cisimlere mahsus olmadığını, bütün cisimlere şamil olduğunu söylemiştir. Bu hadise maddenin atomunun gayet küçük ve ölçülmesi ve tartılması imkansız parçacıklar saçarak, ufalanmasından, yani birbirlerinden ayrılıp dağılmasından ibarettir. Madde bu suretle bir takım safhalardan geçerek nihayet kendisinin menşei olan ve tartılamaz özelliğe sahip “esir”e dönüştüğü anlaşılmaktadır. Bu parçalanma çok yavaş bir surette gerçekleşir ve bundan dolayıdır ki cisimlerin ağırlıklarında bir noksanlık hissedilmez. Şimdiye kadar maddenin uzun müddet imhasının imkansız olduğuna inanılması bundan dolayıdır (Ertuğrul 1996, s. 321).

İsmail Fenni, kuvvete dair izahlarına Gustave Le Bon (1841-1931)‘dan iktibasla yüksek bir zekayı oluşturan kuvvetin maddesiz tasavvur edilemeyeceğini şüphesiz kabul ederek Büchner ile bu konuda hemfikirdir. Lakin maddeye ihtiyacının zaruri olduğunu da hiçbir şeyin ispat etmeyeceğini düşünmektedir. Çünkü biz eşyayı ancak fikirlerimizin alışmış olduğu çerçeveye dahil ederek anlayabildiğimizden, sadece kuvveti tasavvur edemeyiz. Kuvvetin kendisi ve hakikati meçhul olduğundan, ancak madde haline dönüştüğü zaman bilimsel incelemelerde bulunulabilir (Ertuğrul 1996, s. 327).

5.2 MADDENİN EBEDİLİĞİ

Maddenin ebediyete kadar varlığını sürdürmesi materyalizmin temel görüşlerindendir. Buna göre madde ölümsüzdür ve imhası mümkün değildir. Misal olarak Büchner toz tanesini ele alarak, alemde ne kadar küçük olursa olsun bir toz tanesi bile yok olmayacağı gibi buna karşılık yeni bir toz tanesi de meydana gelmeyeceğini iddia etmektedir (Büchner 2012, s.54).

Büchner'e göre ağzımızdan çıkan her nefes, yediğimiz yemeklerden, içtiğimiz sulardan müteşekkildir. Vücudumuzdaki değişim o kadar seridir ki, neredeyse beş yahut altı hafta içinde kemikler müstesna olmak üzere bütün vücudumuzun değiştiğini iddia edebiliriz (Büchner 2012, s.55).

Büchner'in atom hakkındaki görüşleri kadim Yunan atomculuğuna paralel bir çizgidedir. Ona göre vücudumuzdaki atomlar yok olmaksızın yerini bir başka atoma devrederek çekilir. Değişmeyen, baki kalan yalnız şekildir. Bu yüzden giden ve değişen atomların yok olduğu düşünülmemelidir. Bunlar değişip dönüşmeksizin bazen bir birleşimin içerisinde, bazen de bir diğerinin içerisindedir. Kendi şekilleri ve pek muhtelif olan birikintileri vasıtası ile birçok maddeler teşkil ederler. Mütemadiyen değişmekte olan bir basit cismin atomları daima aynıdır. Bunun ne bir tanesi doğar, ne bir tanesi ölür ne de bir tanesi değişir. Oksijenin, azotun, suyun, demirin atomları her yerde daima aynı kalmışlardır yani aynı özelliklerini muhafaza etmişlerdir. Onun değişimi kendine nazaran değil teşkil edeceği cisme nazarandır (Büchner 2012, s.55).

Büchner fen bilimlerinin cevherin ezeli ve ebedi olduğunu ispat ettiğini düşünmektedir. Ona göre alemde hiçbir boşluk bulunmadığını ve bulanamayacağını fen bilimleri göstermiştir. Madem ki akıl uzayın ezeli ve ebedi oluşunu apaçık olarak kabul ediyor, o halde uzay ezelden madde ile dolu olmalıdır. Binaenaleyh madde ezelden beri vardır. Buradan çıkartılacak bir başka netice şudur ki kainat yaratılmış değildir. Kainatın başlangıcı ve sonu meselesi anlaşılması mümkün gözükmemektedir. Hiçbir görüş ile bunları idrak ve iddia etmek mümkün olamaz, ancak ilahi düşüncelere inananların hayalinde kurabileceği bir şeydir (Büchner 2012, s.56).

Hayatın sona ermesi ile vücudun yok olmasına farklı yaklaşan Büchner, ruhun ölümsüz olarak görülmesinin bakış açısından kaynaklanan bir hatadan ileri geldiğini düşünmektedir. Çünkü cisim şahsi şekli itibari ile ölümlü olsa da unsurları itibari ile ölü değildir. Cisim yalnız vefatı esnasında değil hayatta iken de aralıksız olarak değişir. Fakat daha yüksek bir değerlendirme noktasından bakılırsa baki olduğu görülecektir. Çünkü kısımların en küçüğü bile imha edilmez. Fikir, ruh veya şuur ismini vermekte olduğumuz kuvvetler, karışık bir tertip ile bağlı oldukları ruhun birer fiilleridir. Ruhun yok olması ile yani cismin yok olması ile ondan sadır olan bu kuvvetlerin de yok olması zaruridir. Bu da maddenin ölümsüzlüğünün fennen sabit olduğunu gösteren bir gerçektir (Büchner 2012, s.57).

İsmail Fenni'ye göre yapılan tecrübelere göre maddenin şekli değişip, niceliğinin ve ağırlığının zarar görmediği bir gerçektir. Buradan hareketle çıkarılacak netice, hali hazırdaki vasıtalar ile maddenin imhası mümkün değildir ve basit cisimlerin niceliği daima korunmuş olarak kalmasıdır. Fakat materyalistler bunu "maddenin imhası imkansızdır" şeklinde kanunlaştırmak istemektedirler. Bu kanunun değişmez olduğunu iddiaya kadar gittiler. Lakin sonradan uranyum, radyum gibi cisimlerin bazı radyo-aktivite ışınlar yayma özelliklerine sahip oldukları anlaşıldı. Yapılan tecrübeler ile bu özelliklerin sadece bu cisimlere has olmayıp bütün cisimler için de geçerli olduğu ancak uranyum ve radyumda nispeten daha fazla olduğu anlaşıldı. Bu sayede Büchner'in baki bir varlık saydığı basit cisim atomlarının daimi surette bölünmek ve maddiyet sıfatını yitirerek, yok olmakta olduğu ortaya çıktı (Ertuğrul 1996, ss. 339-340).

Bücnher'in vücudun beş-altı hafta bir değişmesi hakkında söyledikleri İsmail Fenni için materyalistlerin aleyhine bir delil teşkil etmektedir. İsmail Fenni'ye göre vücudun beş-altı hafta zarfında büsbütün yenilenmesi, özünü muhafaza ettiğini gösterir. Yani vücut büsbütün değişse de, bu değişime maruz kalmadan kendisinin aynı şahıs olduğunu bilmesi, onda bu değişme ve yenilenmeye tabi olmayan maddesiz bir cevherin yani ruhun varlığına apaçık bir delidir (Ertuğrul 1996, s. 340).

İsmail Fenni'ye göre kainatın maddelerle dolu olduğu düşüncesi ispatlanması mümkün olmayan cüretkar bir fikirdir. Mevcut teknolojik imkanlarla müşahede edilemeyecek,

hiçbir araştırma ve incelemeye tabi tutulamayacak uçsuz bucaksız olan uzayın, maddeler ile dolu olduğu iddia edilemez. Maddenin değişmesi ve yok olması mümkün olduğu ortaya çıkmıştır. Bu yüzden maddenin ezeliyetini ve ebediyetini iddiaya imkan kalmamıştır. İsmail Fenni düşüncelerine ilaveten İslam düşüncesi ile kıyas edip, her yeri dolduran, kuşatan, her yerde hazır bulunan sonu olmayan büyük bir varlık olarak fani olan maddeyi değil, baki olan Allah'ı savunmaktadır. (Ertuğrul 1996, s. 341).

Ruh bahsinde tafsilatlı izahatı yapıldığı üzere, İsmail Fenni ruhun bedenden ayrı başka bir şey olduğunu, ruhi hadiseler ile fizyolojik hadiseler arasındaki farklılık ile bunu göstermektedir. Ruhun birliği, taksiminin imkansız olması ve ruhun faaliyetlerinin farklı olması hasebiyle, ruhun tabiatı bedenin tabiatından farklıdır. Binaenaleyh bu bedenin yok olmasıyla ruhunda yok olacağı anlamını taşımamaktadır. Her ne kadar Büchner; fikir, ruh, şuur denilen şeylerin maddenin şeklinin dağılmasıyla yok olduğunu görmekte olduğunu iddia etse de, bu İsmail Fenni'ye göre görmek değil zan ve tahmindir. Çünkü bunlar görülür şeyler değildir, gördüğü şey ise sadece bu maddi bedenden ibarettir (Ertuğrul 1996, s. 342).

5.3 KUVVETİN EBEDİLİĞİ

Büchner'in temsil ettiği Materyalizmde kuvvetin mahiyeti mühim bir yer işgal eder. Bu anlayışa göre kuvvet yaratılmamış olması hasebiyle ezeli, yok edilememesi hasebiyle ebedidir. Madde için zikredilen hususiyetler kuvvet içinde geçerlidir. Bununla beraber kuvvet tabi olduğu maddenin bir özelliği, hareketi, değişimleri ve bir nevi şeklidir (Büchner 2012, s.59).

Büchner'e göre kuvvetin tamamıyla başka bir kuvvet haline geçtiğini, yani değişimden sonra yine aynı özünü muhafaza ettiğini görebilmek çok zordur. Çünkü bu esnada bir takım kuvvet başka şekiller altında kaçar gider. Mesela bir buhar makinasında meydana getirilen ısının büyük bir miktarı mekanik harekete dönüşür; fakat aynı zamanda uçan buharla, yoğunlaşan su ile makinanın soğutulması icap eden bazı kısımları soğurken bir kısım ısı da başka şekillere dönüşür. Yine tabancanın içerisindeki barutun patlamasıyla bütün kuvvet mekanik kuvvete dönüşmez. Bir kısmı patlamayı gerçekleştirmek üzere

havaya yayılırken, bir kısmı ısıya dönüşerek tabancanın demirini ısıtır. Buradan hareketle tabiatta hiçbir kuvvet asla yok olmaz. Dikkatli bir müşahit, yok olmuş gibi gözüken kuvvetlerin başka şekillere dönüştüğünü ve yok olmadığını idrak edecektir. Netice olarak denilebilir ki; tabiatta hiçbir kuvvet ne yeniden var olur, ne de yok olur. Şu halde kuvvette madde gibi ezeli ve ebedidir. Çünkü yaratılması mümkün olmayan şeyin evveli olmadığı gibi, mahvolması mümkün olmayan şeyin de sonu olmaz (Büchner 2012, s. 64)

Şu halde madde ve kuvvetin bir arada bulunmasından meydana gelen her türlü hadiseler –ki bunların tabiatıyla ezeli ve ebedi olması zaruridir- kainat dediğimiz şeyi husule getirirler. Bu kainatta maddenin her türlü halinde, bir kuvvetin şekli aşikar ve zaruridir. Bu hal ve şekillerden hariç hiçbir şeyin yeniden oluşması ve büsbütün yok olması mümkün değildir. Tabiatın sırrı daima aynı daire üzerinde cereyan edip giden ve evveli, ahiri olmayan sebeplerle hadiselerden oluşuyor. Şu surette, fani olan şey ancak şekildir. Madde ve kuvvet, imha ve ihya edilmesi mümkün değildir ve de asla fani değildir (Büchner 2012, s. 65).

İsmail Fenni, materyalistlerin kuvvet için ileri sürdüğü davaları, bir mevzu istisna olmak üzere net bir şekilde reddeder. Onun için, geçmiş hareketler silsilesi, diğer sonradan gelen başka bir hareketler silsilesinin devamıdır. Bunun haricinde bir deney ve gözlem sahasında elde edilebilecek bir netice yoktur. Kuvvetin kendisine hiçbir yerde rastlanmamıştır sadece eserleri gözükmektedir. İsmail Fenni, materyalistlerin soyut bir şey olan kuvveti, maddenin zati bir özelliği gibi göstermelerine de itiraz etmektedir. Çünkü maddenin varlığı, kaynağı, ebediliği ve ayrılabilir bir parçası olması hakkında ortaya atılan fikirlerin müşahede edilme imkanı yoktur. Geçmişe doğru ne kadar geri gidilirse gidilsin hadiselerin silsilesinin aslına yetişmenin mümkün olmadığı, tabiat kanunlarının birliği kabul edilse bile bunun bir yaratıcı kabul edilmesine aykırı olmayacağı anlaşılmaktadır (Ertuğrul 1996, s. 346). Burada İsmail Fenni'nin tespitleri içerisinde belki de en mühimi kuvvetin kendisinin değil tesirlerinin gözüktüğü gerçeğidir. Bu ayrım, kuvvetin menşei hakkındaki yaklaşımları daha tutarlı ele almaya vesile olmaktadır.

İsmail Fenni, kuvvetin başlangıcının ve sonunun olmamasını ve kütlesinde fazlalaştırma veya eksilme yapılamayacağına şüpheli yaklaşmaktadır. Ona göre daha kuvvetin mahiyeti bilinmediği için, kuvvetin başlangıcı ve sonu olup olmadığı ve kütlesinde artma ve azaltma yapılıp yapılmayacağı kesin olarak bilmek mümkün değildir (Ertuğrul 1996, s. 347). Kesin fikirler yerine itidalli yaklaşımları ile İsmail Fenni, bu gibi hususları sanki bilimin gelişmesine havale etmiş gibi gözükmektedir.

İsmail Fenni'nin materyalistler ile kuvvet mevzundaki mutabık düştüğü istisnai görüşü, materyalistlerin kuvvete atfettikleri ezeli ve ebedi olması hakkındadır. İsmail Fenni için yüce Allah'ın zatı ve sıfatları dışında hiçbir şey ezeli ve ebedi değildir. Ancak kuvvet de bu sıfatlar bir tanesidir. O yüzden kuvvette içinde ezelilik ve ebedilikten söz edilebilir. Lakin kuvvetin mahiyetini kavramaya beşer akli aciz kalmaktadır. Materyalistler, Vacibül Vücud Allah Teala'ya ait olması gereken sıfatları, madde ve kuvvete vermeye çalışarak ateist bir gayret içerisindedir (Ertuğrul 1996, s. 347). Descartes ve Spinoza gibi filozoflara göre de, sonsuz bir cevher varsa bu da Allah'ın zatından ibarettir. İslam'ın itikadına göre de Cenabı Allah sonsuz ve ebedidir. Lakin O'nun zatı madde olmadığı gibi, insan aklı için idrak etmeye müsait değildir (Ertuğrul 1996, s. 351).

Netice olarak denilebilir ki, materyalistlerin yaptığı incelemelerle kainatı oluşturan kuvvetin bilgisine dair görüşleri özellikle ebedilik ve ezelilik konusunda önemli ölçüde mutabıktır. Çünkü akıl ve muhakeme kabiliyeti, düşünürleri bu neticeye varmaya mecbur bırakmaktadır. Lakin materyalistler yaratıcısız bir nizam tasavvuru kurma gayretlerinin tesiri ile, bu vasıfları yine maddeye vererek yaratıcı bir düşünceye mahal bırakılmamıştır. Oysa İsmail Fenni bu vasıfları, maddenin dışında ve maddenin var olmasının mutlak sebebi olan yaratıcıya ait olduğunu beyan etmiş ve kuvvetin bazı özellikleri hasebiyle Büchner ile benzer düşünceler sergilemiştir.

5.4 MADDENİN ÖNEMİ

Materyalist düşüncenin temeli oluşturan hatta bütününü ihata eden unsur maddenin önemi olarak özetlenebilir. Çünkü onlara göre yeryüzünde faaliyet halinde olan her kuvvet –ki buna madde sayesinde oluşan organların kuvveti olan zeka da dahildir- atomların hareketleri ile meydana gelmektedir. Yine madde ve ruh müşterek bir tabiata sahiptirler ve zıtlıkları asla düşünülemez. Eğer birbirlerine zıt olsalardı ne ikisi bir araya gelebilir ne de bunca tesirler icra edebilirlerdi. Kainattaki bütün hareketlerde olduğu gibi ruh ve akıl tezahürleri de varlığını madde ile kuvvetin ayrılmayacak surette birleşmelerine borçludur. Zihin, sinirler, maddeler, tefekkür gibi hallerin hepsi atomların hareketlerinden ve atomların şekil veya mahiyetinden ibaret olduğundan, tüm varlık her şeyini maddeye borçludur (Büchner 2012, s.83).

Büchner'e göre Ortaçağ'da mutaassıp ruhani idarelerin bazı Hıristiyan din adamları, ibadet maksadıyla maddeyi aşağılamayı gaye edinmişlerdir. Bu yolda bedenden ayrı düşündükleri ruhu, onu taşıyan bedene üstün kılmak için türlü işkenceler yaparak, manevi mertebelere yükselmeye çalışmışlardır. Oysa bu gibi düşüncelerinin sebebi taassup, cahillik ve fikirlerinin karışıklığındandır. Basit olarak söylenilebilir ki ne madde ne de kuvvet mevcuttur. Belki bunların ikisinin birlikteliği mevcuttur. Maddeyi işkence altına alırken ruhunda mahvolduğunu gözükmektedir. Demek ki bizi meydana getiren, bizim hakiki anamız ve babamız olan maddeyi tahkir etmek, vücudumuzu da ruhumuzu da harap etmektedir (Büchner 2012, s.81).

Büchner için maddenin kıymeti o denli büyüktür ki, bunu idrak edemeyenler, her şeyin başlangıcını madde kabul etmeyip, Allah'ı başlangıç kabul etmektedir. Yaratıcıya inananlar o kadar küçük gördükleri maddenin özellikleri ve faaliyetleri hakkında tatmin edici bir izah yapabilmiş değildir. Veya Güneş sabit midir, hareketli midir? Veyahut Allah'ın mahiyeti ve maksadı nedir? Bu meselelere kıymetli izahlar vermeleri mümkün değildir. Çünkü tabiatı incelemek için bir yaratıcıdan başlamak, umumi akla uygun olmayan bir tabirdir. Bu usulün anlamı ve önemi yoktur (Büchner 2012, s.82).

Büchner'e göre madde atıl ve ölü değildir. Tam aksine her yerde hayat ve hareket ibraz eder. Şekilsiz olduğuna dair edilen itirazlar ise asılsızdır. Şekil ve hareket maddenin

esaslı özelliklerindendir. Bir takım tahsili az kimselerin iddiası gibi kaba bir şey değil, gayet nazik ve fikren idrak edinilemeyecek surette incedir. Madde kıymetsiz değildir. Bilakis her şeyin ortak anası olması itibari ile en yüce manayı içinde bulundurmaktadır. Madde de hissetmek de, zeka da tefekkür de vardır. Onun evrimi sayesinde gelişen zekalar ve hisler zuhura gelmiş canlılarda kendini göstermiştir (Büchner 2012, s.85). Bu düşünceler ile Büchner, madde merkezli materyalist görüşlerinin temelini ve maddenin önemini benzer bir usulde ortaya koymuştur.

İsmail Fenni, ortaçağ zamanında yaşanan vahim olayların, cahilane bir gayret ve taassup eseri olduğu konusunda Büchner ile hemfikirdir. Ancak kutsal kitaplarda bu fiilleri tasvip edecek hükümler bulunmadığı gibi, bilhassa İslam dini itidalli olmayı ve kolaylığı tavsiye etmiştir. Bu bapta İsmail Fenni 5 ayet ve 15 hadisi delil olarak zikretmiştir. (Ertuğrul 1996, ss. 354-356). İsmail Fenni, dinlerin ortak ahlaki ve insani mesajlarına vurgu yaparak, sadece İslamiyeti müdafaa etmemiş, bir nevi diğer semavi dinlere de sahip çıkarak onların özüne ve yoluna da aykırı olduğunu objektif olarak belirtmiştir.

İsmail Fenni'ye göre insanların varlıkta madde yerine marifet-i ilahiden başlaması; "yaratıcının bir hibesi olan aklı" her yerde görülen kudret eserlerinden müessire götürecek bir vasıta olarak kullanmasındandır. Yine İslam dininde tabiatın incelenmesine hiçbir mani olmadığı gibi tam aksine çok kuvvetli bir teşvik vardır. Çünkü Allah'ın hikmete aykırı hiçbir şey yaratmayacağını bilen mümin, bu sebebi göz önünde bulundurarak her şeyin sebebini ve hikmetini araştırmaya mecburdur. Halbuki materyalistler için alemde gaye ve maksat yoktur. Binaenaleyh vazifesi bilinmeyen bir organı fazlalık ve faydasız olarak görmek materyalistler için mümkün olduğu halde bir mümin için bu mümkün değildir. Çünkü inananlar, bu organın vazifesini öğrenmeye çalışacaktır, şayet başaramazsa da, lüzumsuz olduğunu düşünüp inkar etmeyecektir (Ertuğrul 1996, s. 358).

İsmail Fenni his, akıl, fikir, şuur gibi kuvvetlerin tereddüt etmeden maddeye verilmesini anlamsız bulmaktadır. Çünkü ona göre materyalistler bu kuvvetlerin madde içerisinde 'bilkuvve' bulunduğunu ve tekamül ettikçe ortaya çıktığını iddia etmektedirler. Oysa

İsmail Fenni'ye göre maddeciler akıl ve şuuru madde ile izah etmek için zorlama bir çaba içerisindedir. Ortaya attıkları düşünce ise kesinlik değil, izah edilemeyen mezkur kuvvetlerin maddeye ait olduklarını farz etmekten ibarettir (Ertuğrul 1996, s. 366).

İsmail Fenni, maddenin mahiyeti ve hareketleri hususunda maddecilere bir takım sorular sormaktadır. Mesela maddeyi sürekli bir surette tekamüle sevk eden nedir? Madde de meydana çıkan hayatın devam ettirtmeye lazım olan sebepler ve vasıtalar nasıl oluşmaktadır? Alemin parçacıkları ve kısımları arasında bir bağ oluşturan bu vesile ile ahenk içerisinde hayret verici kanunların oluşmasını ne sağlamaktadır? İsmail Fenni'ye göre, Büchner gibi diğer maddecilerde bu sorulara bir açıklık getirememişlerdir. Bütün bu fiil ve hadiselerin sebepsiz meydana geldiğini savunmaktalar ki bunu hiçbir akl-ı selim kabul etmeyecektir. Çünkü insan daima araştırıp evren hakkında sebepler, hikmetler arayacaktır ve bunu maziye doğru sonsuza kadar götüremeyecektir. İllaki bir ilk sebebe varacak ve bir kudretli bir yaratıcının varlığını tasdik etmek zorunda kalacaktır (Ertuğrul 1996, s. 366).

Materyalistlerin her şeyi madde ile izah etmeye çalışmaları, madde olmayan unsurların işin içine dahil olmasıyla ucu açık izahlar ortaya çıkarmaktadır. Çünkü Büchner' in de dahil olduğu maddeci zümre, "Kainatı nasıl izah etmeliyiz?" sorusuna cevap aramaktan ziyade; "Kainatı madde ile nasıl izah edebiliriz?" sorusuna cevap aramaktadır. Bunun neticesinde Büchner' in ;"Hala maddenin bir tek unsurdan mı, yoksa kimyaca tanılan altmış yetmiş basit cisimden mi teşekkül ettiği belli değildir." (Büchner 2012, s.84) itirafı vaki olduğu halde madde ve kuvvet hakkında kesin hükümler vermesi, bir takım tenakuzlar doğmaktadır.

5.4.1 Hareket

Maddenin sıfatları içerisinde yer alan unsurlardan biriside harekettir. İsmail Fenni (2015, s.272) için hareket; "mevkiin mesafe içinde zaman ve sürat-i muayeneye tabi olarak tebeddül-i mevkie denilir." şeklinde tarif edilmiştir. Büchner için hareket; "cazibe yahut sıklet kuvvetleri altında bir kısım maddenin diğer kısım madde karşısındaki mecburiyetidir" (Büchner 2012, s.89).

Büchner'e göre harekette maddenin ezeli ve ebedi ayrılmaz bir özelliğidir. Nasıl ki kuvvetsiz madde olamaz aynı şekilde hareketsiz madde de olamaz. Atıl ve sakin bir madde fikri kabul değildir. Çünkü maddeyi madde yapan harekettir ve hiçbir yerde hareketsiz madde bulunup görünmez. Hareketsizlik ve denklik gibi gözüken şeyler izafidir. Bunlar ancak muhtelif kuvvetler ile kıyaslandığında çok hareket edenlere nazaran daha az hareket etmelerinden kaynaklanır. Mekanik olarak bir cisim hareketsiz olabilir fakat aynı zamanda Dünya'nın Güneş etrafındaki hareketine tabidir. Bununla beraber küçük parçaları havayla titreşim halindedir ve kimyasal tesir altındadır. Neticede bu da bir şekilde harekete tabi oluğunu ve durgun bir şeyin olmadığını göstermektedir (Büchner 2012, s.90).

Büchner'e göre hareketlerin tesiri ile cisimler daimi bir surette değişime ve dönüşüme maruz kalmaktadır. Bu değişim ve dönüşüm şeklen vaki olduğu gibi yalnız parçalarda da olabilir. Bu kanun en sert kaya işin bile geçerlidir. Kaya da bu değişime fiziki veyahut kimyevi olarak tabidir (Büchner 2012, s.93).

İsmail Fenni, maddenin hareketsiz olamayacağı ve varlığının hareket sayesinde olduğunu düşünerek bu mevzuda Büchner ile aynı düşüncededir. Ancak ayrı düştükleri nokta, maddenin durgun ve hareketsiz iken bir dış unsur olmadıkça hareket edemeyeceğidir. Büchner, hareketi ezeli ve ebedi sayarak, fizik ilminin konusu olmayan bir alanda, bir fizik kanunu gibi göstermeye çalışmaktadır. Oysa bu fizik ilminin inceleme alanı dışında kalan bir meseledir. Esasen bu mevzu metafizikçilerin bahsidir. Bu bahiste söylenebilecek en tartışmasız netice, inorganik maddelerden hiçbir yerde hayat sahibi cisimler meydana getiremediğidir (Ertuğrul 1996, s. 370).

Maddenin diğer sıfatlarında olduğu gibi hareketi de ezeli ve ebedi sayan Büchner, İsmail Fenni'nin yaratıcıya atfettiği kuvvetleri maddeye ait kılmıştır. Bu sayede Büchner hareketin maddenin kendisinden kaynaklandığını iddia ederek, kainatın zuhurunu izahta; ilk hareketi sağlayan bir yaratıcının olmasına imkan ve ihtimal vermemeye özen göstermiştir.

5.4.2 Şekil

Maddenin olmazsa olmaz özellikleri arasında yer alan bir diğer unsur şekildir. Evvelki unsurlar gibi Büchner, şekilde varlığı mecburi bir şey olarak vasıflandırmaktadır. Ona göre şekilsiz bir maddenin kainatta vücuda gelmesi de, anlaşılması da düşünülemez. Her maddenin gerek gelişimini tamamlamış gerekse gelişimini tamamlayamamış embriyo halinde de olsa bir şekli vardır (Büchner 2012, s.96).

Büchner'e göre şekillerin bu günkü hali, milyonlarca sene içerisinde yavaş yavaş gelişerek meydana gelmiştir. Bu gelişime göre, şekillerin önceden tasarlanıp tertip olunmuş bir hali yoktur. Hiçbir plan, düşünce ve fikir müşahede edilemez. Çünkü her varlık yavaş yavaş, fakat kesintiye uğramadan daimi bir surette gelişmeye devam etmiştir. Gelişim kendini hem içte hem de dışta göstererek kendi tayin ettiği istikamette ilerler ve maddeyi gittikçe daha mükemmel bir şekle sahip kılar (Büchner 2012, s.97).

Büchner şekillerin meydana gelmesinde herhangi bir tasarımın olmadığını ısrarlı bir şekilde müdafaa eder. Ona göre şekil hakkında herhangi bir esrarengiz bir güç, özel bir kanun yahut önceden hazırlanmış plana inanmak doğru olmaz. Tabiatı olduğu gibi görmek ve telakki etmek lazımdır. Çünkü şekil bir ilke veya kanun değil neticedir. Yani evvelden takdir edilmiş değil, bir takım hareket ve karşı hareketler neticesinde birçok kuvvetlerin bilinçsiz basınçları arasında zaruri olarak oluşmuştur. Her zaman ve her yerde vaki olan tesirler ile şekil, değişken bir hale gelirken, gittikçe evrimleşmeye doğru ilerlemektedir (Büchner 2012, s.100).

İsmail Fenni her materyalist gibi Büchner'in de kainatta gayeliliği inkar ettiğini, hadiselerin gelişi güzel meydana geldiğine inanmalarını hükümsüz bulmaktadır. Çünkü ona göre kainattın icadı idraksiz maddenin körü körüne hareket etmesine kalsa, hayat sahibi varlıklar ne oluşabilir, ne cinsini devam ettirebilir, ne de bu vaziyet izah edebilir. Şayet izah edilemeyen ve gaiyeti keşfedilemeyen bir hal varsa bu Rabbani hükümleri idrak edemeyen insanın acizliğini ve cehaletini gösterir. Şayet meydana gelen işler tesadüfi olarak açıklanacak olsa, belki ortaya nadiren de olsa bir takım mükemmellikler çıkabilir, ancak buna mukabil milyonlarca da biçimsiz, faydasız hatta zararlı şeyler meydana gelmesi gerekir. Oysa bu düzensizliğe ve karmaşaya ait varlıklara hiçbir yerde

rastlanmadığı gibi, tam aksine varlıkların her birinde gaye, menfaat ve hikmet görülmektedir. En küçük ve en basit bir canlı bile varlığın hayatını devam ettirebiliyor, türünün devamını sağlamaya güç yetirebiliyor. Bütün bunlar, tabiatın gidişatının ilim ve hikmete dayanan bir kanuna tabi olduğunu göstermektedir (Ertuğrul 1996, s. 375).

İsmail Fenni, evrim fikrini ortaya atan Lamarck ve Darwin'in maksatlarının Allah'ı inkar etmek olmayıp, kainattaki ilahi nizamın ve planın ne şekilde olduğunu ilmi bir surette izah etmek olduğunu söylerken, Büchner gibi materyalistler yaratıcıya inkar etmeye kullanma çabası içerisinde olduğunu söylemektedir. Yine bu nazariye bir gün doğruluğu ispatlansa bile, uluhiyet fikrine aykırı bir hal olmadığı evrim bahsinde tafsilatıyla işlenmiştir (Ertuğrul 1996, s. 376).

Materyalistler diğer mevzularda olduğu gibi, şekil bahsinde de bilinçsiz maddenin, bilinçli birer canlılar alemine tekamülünü müdafaa ederek tenakuza düşmüştür. Zamanla zuhura gelen bu sayısız çeşitlilikteki canlıların birbirleri ile gıdalanarak hayatını idame ettirmesi, bunların tabiatta yaşayacak kabiliyetlere sahip olması ve buradan da zihin, fikir, akıl, şuur gibi kuvvetlerin tesadüfi olarak doğması, materyalizm ile izahı mümkün olmayan neticelerdir.

5.5 TABİAT HADİSELERİ

Kainatın oluşumu tabiatı, tabiatın oluşumu yeryüzündeki canlıların oluşumunu zincirleme etkilediğini düşünen Büchner, bu zemin üzerine bir tabiat anlayışı geliştirmiştir. İsmail Fenni ise iddiaları akli ve nakli deliller üzerinden tahlil ederek, materyalist öğretinin zayıf yanlarını göstermeye çalışmıştır.

5.5.1 Tabiatın Oluşumu

Büchner, madde ve kuvvetleri gibi uzay boşluğunun da ebedi ve ezeli olduğunu, bidayetsiz ve nihayetsiz olarak tarif etmiştir. Ona göre dağınık olarak bulunan atomlardan bazıları diğerlerine göre daha fazla birbirine yakınlaşmış kümeler halinde bulunuyordu. Bu yakınlaşma neticesinde hareketler, hareketler vesilesi ile de cisimler meydana geldi. Cisimlerin tezahürü esnasında daimi olarak tabii ve kati bir surette

ağırlık ve çekim kanunları tesir etmiştir. En küçük zerreden en büyük alemlere ve yıldızlara varınca kadar, hepsinin hareketlerinde bu kanunlara karşı bir itaat eseri görülmektedir. Bu hususta en küçük bir ihtilafın asla ihtimali yoktur (Büchner 2012, s.123).

Büchner, kainatın meydana gelmesinde en büyük amilin evrim olduğunu düşünerek her şeyin temelinin evrim olduğunu müdafaa etmektedir. Ona göre kainatta büyük bir nizam ve ahenk olduğunu iddia edenler, bu ahengin değişmez ve umumi kanunların tesiri ile göklerin yavaş yavaş evrilmesi ile vaki olduğunu bilmelidir. Şayet bu evrim olmasaydı, gök eskiden nasılsa iptidai bir surette hiç gelişmeyerek öyle kalmaya devam edecekti, bugünkü halini alamayacaktı (Büchner 2012, s.130).

Dünya'nın oluşumuna gelince, Büchner gaz bulutundan koparak eksen hareketleriyle dönen ve buna mukabil dönüşen kademeli bir şekilde farklı haller geçirerek yeryüzünün oluştuğunu düşünmektedir. Bir yandan yeryüzünün merkezi yoğunlaşırken, diğer bir yandan yüzey yavaş yavaş soğumaya başlamıştır. Bir takım buharlar yoğunlaşarak sular meydana gelmiş ve oluşan bu sular ile ateş arasında muhteşem bir kaynaşma başlamıştır. Nihayetinde sular baskın gelerek her yeri kaplamış ve yeryüzü denizden ibaret olmuştur. Fiziki ve kimyevi kuvvetlerin tahribatıyla ve sarf ettikleri kuvvetler ile denizleri yoğunlaştırmış ve kıtalar, karalar oluşmaya başlamıştır. Bu suretle uzun bir müddet sonra yeryüzü gittikçe kalınlaşmış, katılaşmış ve günümüzdeki sabit şeklini almıştır (Büchner 2012, s.133).

Büchner'e göre yeryüzünün oluşumu esnasında vuku bulan hadiseler kademe kademe ve pek uzun bir zaman zarfında gerçekleşmiştir. Bazı mahalde şiddetli değişimlere yol açan haller oluşsa da, yeryüzü umumi itibariyle asla büyük değişiklikler görmemiştir. Misal olarak bir su damlası uzun bir müddette taşı nasıl oyabiliyorsa, ufak ve parçacık halinde olan kuvvetler de zamanla hayret verici harikulade görünen tesirlere sebep olabilir (Büchner 2012, s.135).

Büchner kainatın yaratıcı eliyle meydana geldiğini düşünenlere ise bazı sorular sormaktadır; "Madem ki kadir bir kuvvet var, neden kademe kademe dönüşümlere

ihtiyaç gösterir ve kendince gerekli, faydalı bir Dünya'yı ve insanı meydana getirmek için bu kadar yapar, bozar ve çalışmaya ihtiyaç duyar? Acaba bir defa da mükemmel yapmaya gücü yetmiyor muydu? Yoksa insanlara mahsus olan acziyet, tereddüt, neticeyi önceden kestirememek gibi haller, kadir ve metafizik varlıkta dahi var mıydı? Eğer böyle değilse devamlı ve kademeli değişim ve dönüşümler nasıl izah edilebilir?" (Büchner 2012, ss. 137-138).

Büchner için Dünya'nın var olması hakkında geçerli iki nazariye söz konusudur. Bunlardan biri, "birbirini takip eden oluşumlar" diğeri ise, "yavaş oluşumlar" fikridir. Birinci anlayışa göre bir tabakadaki hayvanlar tufan ve yer hareketleri gibi musibetler vesilesi ile yok olup yerlerine diğer tabaka ve onda yeniden bir takım hayvanlar teşekkül etmiştir. İkinci anlayışa göre yer tabakaları; denizlerin, nehirlerin, yağmurların, rüzgarların, toprak hareketlerinin vs. tabiat hadiselerinin bugün de yavaş yavaş icra ettikleri tesir gibi, evvelden de yavaş yavaş değişerek günümüzdeki halini alana kadar oluşmasıdır. Büchner ilk anlayışı reddederek ikinci anlayışı kabul etmektedir. Şimdiki intizamın ve mükemmelliğin nasıl meydana geldiği meselesini ise milyonlarca seneye yüklemektedir. Buna misal olarak da suyun taşı oymasına benzetiyor. İsmail Fenni'ye göre, materyalistler türlerin tedricen tekamülünü ve birbirlerine nakil olan ara şekillerin varlığını ispat etmekte aciz kaldıklarından, teorilerini ayakta tutmak için deney ve gözlem imkanı olmayan meçhul milyonlarca seneyi ortaya atmaya mecbur kalıyorlar. Bunun yanında yerin ve göklerin yaratılmasının uzun bir müddet alması Kuran-ı Kerim'de bildirilen bir husustur. Bu sürenin uzun olmasının bir mahsuru da yoktur. Nitekim İsmail Fenni (1996, s. 396) şu şekilde misal vermiştir:

> *Kaff Suresi 6. Ayette beyan edildiği üzre altı günde yaratılma hadisesi İsmail Fenni'ye göre başka ayetlerde belirtilen Allah katında bir günün, insanların saydıkları bin seneye tekabül etmesi, ve bir başka ayette elli bin seneye tekabül etmesinden anlaşılacağı üzere bizim bildiğimiz altı gün olmayıp uzun devirler kastedilmiştir. Vakıa Güneş ve Ay o zaman henüz var olmadığından o günlerin bunlarla ölçülmemesi zaruridir.*

Lakin müddet ne kadar uzun olursa olsun bir tedbir ve tasarruf olmadan bu mükemmeliyet tesadüf eseri ortaya çıkamaz. Büchner suyun taşı oymasını misal göstermekle meseleyi izahta nakıs kalmıştır. Çünkü uzun müddet sonunda su taşı oymayı başarabilir lakin buradan planlı, sanatlı bir iş asla meydana gelmez. Bu gibi fiillerin çoğalması başka bir şey, bu işlerden sanatlı ve mükemmel neticeler çıkması

başka bir şeydir. Gelişi güzel işler ne kadar arta artsın buradan nizam çıkması mümkün gözükmemektedir (Ertuğrul 1996, s.397).

İsmail Fenni'ye göre yaratıcının hayvanları bir takım musibetlerle bir kerede imha etmiş olması hakkındaki beyanlar varsayım ve hayalden ibarettir. Çünkü yüce Allah Dünya'nın en eski tabakalarında bile türlü hayvanlar yaratmış ve bunları hayatın lezzetlerinden istifade ettirmiştir. Dünya Büchner'in dediği gibi yalnız ona geçici bir mesken tedarik etmek için yaratılmamıştır. İnsanlar alemi nasıl bir topluluk ise, hayvanlar alemi de benzer şekilde bir topluluktur. Bu hususta İsmail Fenni şu ayeti zikretmiştir: "Yerde yürüyen hayvanlar ve kanatlarıyla uçan kuşlar da ancak sizin gibi birer topluluktürlar." (Enam 6/38).

İsmail Fenni, yüce Allah'ın mahlukatı yaratırken Büchner'in iddia ettiği gibi dolambaçlı yollara müracaat etmediğini söylemiştir. Kastedilen dolambaçlar, tedricen dönüşerek günümüzdeki mükemmelliklerin oluştuğunu iddia edenlerin icat ettiği bir düşüncedir. Yer tabakalarında her çeşit canlı birlikte var olmuştur. Yüce Allah bazı türleri, başka türlerden yaratmışsa da bunu birden bire bir değişim ile yapmıştır. Çünkü ani değişimlere uğramış şekillere rastlanırken, yavaş yavaş değişimlere uğramış ara şekillere rastlanılmamaktadır. Büchner'in canlıların niye değişime uğramaya ihtiyaç duymadan aniden yaratılmadığı sorusu, İsmail Fenni için yüce Allah'ın kanunlarının sonsuz hikmete göre işliyor olmasına bağlıdır. Mesela, uzaydaki cisimlerin sıcaklıkları ve yavaş yavaş soğumaları, onların hayat sürelerini belirlemektedir. Eğer bu soğuma süratli bir şekilde gerçekleşse, bu kanun Güneş içinde geçerli olacağından Güneş'te hızla soğuyacak ve canlıların hayatlarını devam ettirmesi mümkün olmayacaktır. Neticede canlılar, yaratılış gayesine hizmet edecek kemale ulaşamadan yok olacaklardı. Yüce Allah'ın kanunlarında, adetlerinde değişme yoktur. Çünkü onlar hikmetin ta kendisidir (Ertuğrul 1996, ss.398-399).

Materyalistlerin tüm izahları madde ve kuvvetten ibaret kılan görüşlerini, kainatı oluşturan atomlara devamında uzaya da hasretmelerini, yaratıcısız bir alem tasavvuru düşündükleri için tabii olarak bakılabilir. Lakin çekim kanunun gök cisimlerini meydana getirecek hassas ölçüye göre lazım olan atomları çekmesi ne kadar izahı

mümkün değilse, hesaplanamaz büyüklüğe sahip uzayın içerisindeki gök cisimlerinin, birbirlerini çekerek çarpışmak yerine, hususi yörüngelerinde pek uzak mesafelerde seyir etmeleri de o denli izaha muhtaç bir haldir. Neticede oluşan bu tablo; Büchner'in kainatın gelişmesini ilahi bir plana göre olmadığına ikna etmek için mecburi olarak, tasarımı oluşturan akıl ve iradeyi ilahi kudrete değil de, şuursuz atomlara ve onların çekim özelliklerine verdiğini göstermektedir.

5.5.2 Evrim Fikri

Tabiattaki her şeyin tabii sebepler ile kendiliğinden oluştuğunu söyleyen materyalistler, klasik tabir ile "tekamül" güncel hali ile "evrim" ismini alan görüşü benimsemiştir. Canlıların meydana gelmesindeki tarihsel evreleri izah ettiği kabul edilen evrim görüşü, materyalistlerin gaye-sebep deliline karşı olarak ortaya koydukları ve sığındıkları kuvvetli delillerdendir (Bolay 2008, s.214). Günümüzde de canlılığın biyolojik tarihi üzerine en mühim görüş olma niteliğini fazlasıyla taşımaktadır.

Materyalistlerin müdafisi olduğu evrim görüşü, basit bir suretten safha safha yavaş bir şekilde gelişerek nihayetinde en kamil şekle bürünmesidir. Buna göre evrim görüşü her ne kadar Jean-Baptiste Lamarck (1744–1829) tarafından ortaya atılmış ve Charles Darwin (1809-1882) ile şöhret bulmuş olsa da İslam coğrafyası için durum farklıdır. Çağdaş manada evrim fikri ilk defa Nazzam (öl. 835/845) tarafından, kainatın meydana gelmesi ve canlı çeşitlerinin kökenini açıklamasıyla 9. asırda ortaya atılmıştır. Nazzam'ı müteakip, meşhur talebelerinden ve ilk Müslüman zoologlardan Cahız (776-869) teoriyi geliştirerek sistematik bir şekle büründürmek suretiyle biyolojik evrimin kurucusu olarak kabul edilebilir (Bayrakdar 2018, s.22).

Evrim teorisi, bilim ve felsefe camiasındaki konumunu Darwin'in neşrettiği "Türlerin Kökeni" isimle kitaba borçludur. Canlıların biyolojik serüvenini kendi içerisindeki bir sistematiğe bağlı olarak izah etmesi büyük yankı bulmuştur. Hayat ve tabiat içerisindeki safhalarda "gelişim" ve "değişim" olaylarının türler üzerindeki tesirini açıklaması ile Darwinizm mezhebi kurulmuş (Ertuğrul 1996, s.70) ve devrinde de günümüzü gölgede bırakmayacak derecede hızla şöhrete kavuşmuştur. Darwinizm'in tam olarak ne olduğu

öylesine merak konusu olmuştur ki Sultan II. Abdülhamid'i bile meşgul etmiştir. Sultan bu iş için devrin meşhurlarından, Suriyeli alim Şeyh Hüseyin el-Cisr'den (1845-1909) izahat istemiştir. O da 1889 yılında, Sultan'a ithafen "Er-Risale el-Hamidiyye" ismiyle eser hazırlayıp, evrimin de içinde bulunduğu bir çok konuyla ile alakalı İslam'ı müdafaa eden görüşler yazmıştır. (Bayrakdar 2018, s.24)

Zamanla evrim fikrini materyalistler sahiplenmiş bilhassa bu işe öncülük eden Jön Türkler, Darwinizmi Türkiye'de dine karşı bir nevi alternatif bir fikir olarak tanıtmış ve görüşlerini desteklemek için kullanmaya başlamışlardır (Bilgili 2018, s.29). Her ne kadar Darwin Tanrı'yı inkar etmese de, teorisi materyalistlerin elinde bu maksada hizmet etmek için kullanılmıştır. Evrimin ve materyalizmin kesişmesini Hilmi Ziya Ülken (2013, s. 342) şu şekilde açıklamıştır:

> *Lamarck ve Darwin teorilerinin 19. asrın ortalarında bulunan yeni deliller ile biyolojik-materyalizm fikri kuvvetlendi ve felsefe alanını istila etti. Bunun bir başka sebebi de Hegel felsefesinin çözülmesidir. Bir yandan biyolojik ilimlerin gittikçe gelişmesi ve başlıca paleontoloji ve ambriyoloji alanında ilerlemesi de bu arada sayılabilir. Biri canlı türlerinin yeryüzünde milyonlarca sene içinde geçirdiği düşünülen şekil değişimini araştıracak malzemeyi verecek ilim, öteki de canlının ana karnında oluşmasından doğana kadar geçirdiği evreyi inceleyen ilimdir. Bu iki ilmin doğuşu ve başlıca embriyoloji verilerine dayanarak hayvan ve insan türleri arasındaki münasebetlerin araştırılması felsefeye de tesir etmiştir. Böyle evrimci materyalizm doğmuştur.*

Bücnher' e göre, ilk zamanlar yer kabuğu kor ateş halinde bulunduğundan dolayı hiçbir canlı varlık meydana getirmeye müsait olmadığı gibi, her türlüsünü de mahvedebilirdi. Kabuğu kuşatan buhar kütleleri azar azar yüzeye düşerek serinletmeye başlamış ve nihayetinde canlı varlıkların oluşumuna müsait bir vaziyete kavuşmuştur. Suyun meydanda gelmesiyle birlikte canlılık organlarının ve hayatın tekamülü de başlamış oldu. Evvela iptidai ve nakıs şekillerde başlayan hayat, pek uzun seneler sonra yeryüzünün de evrimi ile yavaş yavaş ilerlemiş ve bugün gördüğümüz sayılması kabil olmayan şekilleri meydana getirmiştir (Büchner 2012, s.145).

Bücnher hayatın ilk maddesinin, bazı düşünürler gibi yaratıcı vesilesi ile var olduğuna kani değildir. Ona göre hayatın ilk esası ve tohumu ezelden beri mevcuttur. Bu esas ve tohum inkişaf edebilmek için bazı harici tesirleri ve elverişli şartları muayyen bir şekli olmadan evrende gaz kütlesi içerisinde beklemekteydi. Böyle değilse de kainatın

nihayetsiz mesafeleri arasında bir yerde bulunmaktaydı. Sonrasında yerkürenin soğuması ile elverişli şartlara sahip olup gelişim gösterebildi (Büchner 2012, s.148).

Bücnher'e göre maddeleri meydana getiren hücreler, bir kısım hücreciklerden meydana gelir. Bu hücreciklere Ernest Haeckel "moner" adını verir. Organik madde ile inorganik madde arasındaki bir geçiş kademesi olarak bulunan monerler, maddeleri meydana getiren bir nevi ilk nesillerdir (Büchner 2012, s.153).

Bücnher için kimya ilmi deney ve kimyevi faaliyetlerle bir çok ürün hasıl edebildiği gibi suni bir canlı oluşumu da üretebilir. Bazı hayvani ve nebati maddeleri terkip ve tahlil ederek; alkol, eter, üzüm şekeri, süt asiti, yağlı maddeler vs. elde edebiliyor. O halde insan, ilmi kimyanın suni hücrecikler elde edebileceğine inanma mecburiyetindedir (Büchner 2012, s.155).

İsmail Fenni'ye göre Bücnher hayat sahibi varlıkların zuhurunu; önce havada ezelden var olup yeryüzüne düşen ve gelişmeye başlayan tohumlara, sonra da "moner"lere bağlamaktadır. Bir takım organik maddelerin elde edilmesine muvaffak olan kimya ilminin bir gün de organikleştirilmiş maddelerin elde edilebilmesinin mümkün olduğunu söylüyor. Hasılı ona göre tabiatta ezelden aynı kuvvetler geçerlidir. Hiçbir yeni kuvvet elde edilmemiştir. İsmail Fenni'ye göre madde kendiliğinden canlı organikler teşkil edebilir. Lakin hayat sahibi varlıkların tohumlarının atmosferin yüksek tabakalarında ezelden var olması kabul edilmesi zor bir iddiadır. Çünkü kozmik mesafenin ve -160 derecelik soğukluğun, dikkate alınması bu varsayımın aleyhinedir. Sonra da bu canlı tohumların göktaşlarının getirdiğini ve yüzeyleri her ne kadar sürtünmeden aşınsa da iç kısımları canlılığını koruyabilecek durumda olduğunu söylemek mantıki bir izah değildir. Lakin Büchner dokuzuncu bölüm söylediği gibi, Dünya için geçerli olan şartların ve kanunların diğer gök cisimleri içinde geçerli olduğunu ve bu göktaşlarının diğer gezegenlerde de hayat doğurmasını iddia etmek İsmail Fenni için oldukça cüretkar ifadelerdir (Ertuğrul 1996, s.403).

İsmail Fenni'ye göre Dünya'da her şey fani olduğu için buradan ezeliyet fikri çıkartılamaz. Mesela bahsi geçen tohumlar Dünya üzerinde inkişaf ettikten sonra diğer

tüm maddeler gibi yok olmaktayken ezeli olmalarını düşünmek oldukça zordur. İsmail Fenni ezelilik konusunda, dünya çapında meşhur filozof ve alimlerin görüşlerinden destek alarak, bu hakikati Eflatun, Aristo, Descartes, Leibniz, Newton, Pascal gibi büyük anlayamadığı halde Bücnher ve onla hem fikir olanların nasıl anladığını sorgulamıştır (Ertuğrul 1996, s.404).

Bücnher, "Organizmalara önceleri hayati kuvvet nazari ile bakılırken şimdi bunlar kimya vasıtası ile elde edilebiliyor. Bu bir gün hayat sahibi varlıkları üretilmesi içinde mümkün olabilir." diyor. Lakin kimya ile elde edilebilen yalnız organik maddelerdir. Yani canlılık sahibi maddeler değildir. Canlılık sahibi bir hayvanın vücudunu teşkil eden dokuların bir hücresi bile henüz meydana getirilememiştir (Ertuğrul 1996, s.405).

İsmail Fenni hayatın madde içerisinde olduğuna karşı çıkmaktadır. Ona göre her hayat bir önceki hayattan ortaya çıkmaktadır. Madde atıldır. Hayati kuvvetler madde de tedbir ve tesir göstermektedir. Kuran-ı Kerim'de "Biz her şeyi sudan yarattık." (Enbiya 21/30) ayetini delil gösteren İsmail Fenni, hayatın ana unsurunun su olduğunu söylemektedir. Haeckel'in "monerler"in evrimin başlarında denizlerin diplerinde meydana geldiğini beyan etmesi ve yaptığı incelemeler ile, suyun ana unsur olarak keşfedilmesi Kuran'i bilgiye uygun olduğunu gösterir (Ertuğrul 1996, s.405). Ancak şunu da ifade etmek gerekir ki İsmail Fenni, Kuran'ı bilimsel bir kaynak olarak görmez. Ona göre Kuran'da bildirilen fenni ayetler, ansiklopedik bilgi edinmek için değil, kainatın ilahi kudretin eseri olduğunu vurgulamak içindir (Bilgili 2018, s.31).

İsmail Fenni için evrim fikrinin etrafı, umumi cihetle cevaplaması gereken birçok soru ile doludur. Evvela Darwin'in söylediği gibi tabiatın tabii seçimi tesadüfle meydana geldiğini iddiaya kalkışmak pek manasızdır. Çünkü tabiat insan gibi seçmeye muktedir değildir. Mesela bir hayvanın tüyleri tesadüfi olarak bir değişime maruz kalsa, bu hayvan aynı değişikliğe uğramış bir eş bulup neslini devam ettirtmeye çalışacaktır. Lakin bulma ihtimali pek zayıftır. Ender olarak rastlanabilen bu halin sorunsuz bir şekilde ilerlemesi için, bu tesadüfün art arda tekrarı ve aynı zamanda, aynı yerde ve hem dişide hem de erkekte oluşması gerekir. Halbuki yapılan bir hesaba göre aynı şartlara ve

sıfata sahip erkek ile dişinin birbirine denk gelmesi on milyar da bir nispete sahiptir. Şu halde tabii seçilme iddiası çok sınırlı kalır (Ertuğrul 1996, s.77).

İsmail Fenni'ye göre tabii seçilim, organların gelişimi için kafi bir surette izahat verememektedir. Değişim aynı anda değil kademeli bir zaman diliminde vücudun muhtelif yerlerinde gerçekleşir. Gerçekleşen bir değişim, diğer organlara uygun olmayışından dolayı zararlı olacaktır. Velev ki değişim canlının bünyesine uygun oldu ve bünye kabul etti, bu gelişim çok uzun yıllar sonra kemale erecektir. Ancak bu uzun yıllar boyunca bu türün nesli, tabiata ve düşmanlara karşı açık hedef olacağından, yok olma tehlikesi ile karşı karşıya kalacaktır. Özetle, tesadüfi değişmeler ile organların gelişmesi, tedbir ve planlama olmadıkça gerçekleşemez gözükmektedir (Ertuğrul 1996, s.80).

İsmail Fenni, evrimin kullanılmayan organların gerileme emareleri gösterdiği düşüncesini kuvvetli bulmaz. Buna misal olarak erkeklerde de mememin bulunmasına rağmen, hiç kimse vaktiyle erkeklerinde dişi olduklarını iddia etmediğini söyler. Çünkü bu görüş doğru kabul edilse, erkeklerdeki memenin kullanılma kullanılmaya sonunda bu şekli aldığını söylemek icap eder (Ertuğrul 1996, s.89).

İsmail Fenni, türler arasındaki evrim tamamlanınca kadar geçen süre zarfında, sayılamayacak kadar çok ara tür fosillerinin olması gerektiğini söyler. Ona göre, İnsanın bir "moner"den şimdiki haline gelinceye kadar geçirdiği sürede, bize hesaba gelmez sayıda şekiller zinciri meydana getirmesi lazım gelir. Halbuki bu şekiller mevcut değildir. Türler arasındaki kısırlıkta buna manidir. Mesela at ile eşek çiftleştirildiği takdirde katır hasıl olursa da, katırlar çiftleşmez. Halbuki erkek ve dişi katır arasındaki benzerlik, at ve eşeğe nispeten çok daha fazladır (Ertuğrul 1996, s.410).

İsmail Fenni evrim düşüncesinin, şahsa ait değişmeleri ve organların kendi vazifelerine olan uygunluklarını izah etmeye kafi gelmediğini düşünmekle beraber; evrimin sebepleri olarak zikredilen ihtiyaç, alışkanlık, çevre, hayat kavgası ve tabii seçme gibi amillerin her birinin kısmen tesir icra ettiğinin inkar edilemez olduğunu söyler. Ona

göre bu sebeplerden en kuvvetli rol oynayanı çevredir. Lakin genlerin tesiri muhitten de üstündür.

Bu hususta en çok tartışılan konulardan birisi olma vasfını halen sürdüren insan ve maymun nesli ile ilgili tartışmadır. Bir nevi suiistimal edilmiş veyahut eksik anlaşılmış olacak ki, evrimciler insanın maymundan geldiğini iddia etmemişler ama ortak bir türden ayrıla-gelmiş olduğunu öne sürmüşlerdir. İsmail Fenni bu meselede evrimciler için bazı sorular sormaktadır (1996, ss. 93-94):

> *Tekamülcüler tarafından insanla maymunun bir asıldan olup zamanla şubelere ayrıldıkları iddia ediliyor. Halbuki bu şiddetli yakınlığa rağmen, bunların arasında pek büyük bir fark gözükmektedir. Vahşiler terbiye sayesinde Avrupa lisanlarında konuşma kabiliyetine muvaffak oldukları halde, maymunlar konuşmayı papağanlar kadar bile taklit edemiyor. Şeker kamışı işlerinde bile vahşilerin yerini tutamıyor. Maymun daima sevk-i tabii/içgüdü'ye tabii bir hayvan kalıyor. Bunun neticesi olarak onun yavrusu pek az bir müddet zarfında ihtiyaçlarının bütününü temin etmeye muktedir oluyor. İnsanın yavrusu ise uzun müddetle umumi bir acizlik içinde bulunuyor. Senelerce korunmaya muhtaç bir halde kalıyor. Nihayet aklını kullanmaya başlayıp kendisinin büsbütün başka bir gaye için yaratılmış bir türe mensup olduğunu öğreniyor. Kazanılmış meziyetleri koruyan ve arkadan gelenlere naklettiren veraset kanunu acaba neden dolayı bu hususta hükmünü yerine getiremiyor? Maymunun yavrusundaki çeviklik ve sevk-i tabii insan çocuğunda niçin görülmüyor?*

İsmail Fenni tabiattaki canlıların safha safha tekamülünü tenkit etmekle beraber, bu durumun mümkünlüğüne dair bir ihtimal kapısını da açık bırakmaktadır. Ona göre meyvelerin bazıları birkaç ayda olgunlaştığı halde bazıları birkaç gün zarfında yetişiyor. Bir çocuk zaruri ihtiyaçlarını ancak birkaç senede karşılamaya muktedir olduğu halde, bir hayvan yavrusu bunları birkaç gün içerisinde yapabiliyor. Bütün bunlar hep bir şeyin süratle meydana getirilmesinde Allah'ın kudreti için bir güçlük olmadığını gösterir. Farz-ı muhal olarak, evrim fikri doğru olsa bile yaratıcı bir kudretin varlığını inkara meydan vermez. Çünkü Cenab-ı Allah Dünya' yı tedrici olarak tekamül ettirmekle tabiatın icabına uymamış, kendi hikmetinin gerektirdiklerini icra etmiştir. Yani İsmail Fenni için ani yaratılış da, evrim de veyahut bir başka usulde olsa öğreneceğimiz şey Allah'ın nasıl yarattığından başka bir şey değildir. Ancak dindar bir mütefekkir olan İsmail Fenni için; Allah'ın her hikmetini bilmek insan gibi aciz bir mahlukun işi değildir. Cenab-ı Hakk'ın varlıkları bir anda vücuda getirmeye gücü yettiğine şüphemiz yoktur (Ertuğrul 1996, s.413).

İsmail Fenni, evrim konusunu ele alırken bile, sabit veya tutucu bir duruş sergilememiştir. İslamiyete karşı materyalizmin öne sürüldüğü bir zamanda bile, evrim gibi meselelerin bilimsel bir zeminde tartışılmasında bir beis görmemiştir. Çünkü ona göre Darwinizm, doğru olsa da olmasa da bilimsel çalışmalara katkı sağlayabilir (Bilgili 2018, s. 44). Aslında İsmail Fenni için her şey, ilmi ve idrakı arttırmaya vesile olan birer hikmet mahsulü olduğu için, incelemekle ve tartışmakla Allah'ın sistemini daha iyi anlamaya yardımcı olacak vesilelerdir.

İsmail Fenni (1996, s.99), hayat ve hadisatı tevil ederken İslami bir perspektiften vakaya yaklaşımını şöyle izah eder;

> *Tabii hadiseleri illet ve sebepleriyle izaha çalışmakla beraber, o sebeplere sebep olanın ancak Cenab-ı Allah olduğuna inanırız. Darwin ve Lamarck, varlıkların gelişimini Allah tarafından başlangıçta yapılmış bir planın tatbik suretini izah maksadıyla ortaya koymaya çalışmışlardır. Ancak bu iki düşünürün şöhret ve nüfuzundan istifadeye kalkışan yeni maddeciler, onların ileri sürdüğü nazariyeyi; dileme ve gayeyi, tedrice ve tesadüfe atfetmek suretiyle esas şeklinden büsbütün çıkararak, batıl görüşlerini kuvvetlendirmeye vasıta kabul etmişlerdir. Hikmet ve inayet-i Rabbaniyenin yerine tabiatı koymaktan bir fayda hasıl olmaz. Bu Tabiatın niçin akıllıca hareket ettiği ve fiilini bir takım faydalı gayelere tatbik ettiğine dair bir sebep bulmak icap eder. Bu sarih hakikate karşı açık ve hakiki bir izah lazımdır. Öyle hayali izahlar kifayet etmez.*

5.5.3 Tabiat Kanunları

Kainatın var olması, onu meydana getiren parçaların tetkik edilmesi bir çok ilim dalının alaka sahasına giren bir bahistir. Kelamcılar, felsefeciler başta olmak üzere ilerleyen asırlarda tabiat alimleri, coğrafyacılar ve tarihçiler bu alanda araştırmalar yapmışlardır. Günümüzde "kozmolojik ilimler" çatısı altında cem edilebilen bu sahalar, tabiatın zuhuru, işleyişi ve gidişatı üzerine araştırmalar yapmaktadır (Nasr 2015, s.91).

Tabiat kanunlarının ortaya çıkışı, devamlılığı, mecburiyet veya tesadüf eseri mi oluştuğu, hariçten bir müdahalenin olup olmadığı gibi meseleler materyalistler için; kainat kendi kanunlarının sebebiyken, ruhçulara göre kanunların bir kadir-i mutlak Hakim tarafından konulması aklen mecburidir. Çünkü tabiat kuvvetlerinin her biri, hassas ve akıllı hayatın var olabilmesi için lazım olan küçük bir aralıkta hesaplanmış bir ince ayarın neticesidir (Doko & Taslaman 2016, s.21)

Büchner'e göre kainat kanunlarının hariçten tertip ve nizama tabii olma düşüncesi, geçmiş asırlardaki ilkel kavimlerin ve bunlara tabi olan cahillerin hurafeleridir. Ona göre ‘’tabiat kanunu’’ tabii şeylerin kesin ve zaruri bir ifadesinden başka bir şey değildir. Bu kanunlar maddenin ne dışında ne de yanı başında bulunur. Buradaki kanunlar, yine aynı şeylerin ayrılmayacak kadar sıkı ve birleşik bir şekilde bulunma özelliklerini, hareketlerini tarif eden fenni bir ifadedir. Bu kanunlar insanların koyduğu kanunlar gibi anlaşılmamalıdır. Kainat kanunları insanların kanunlarının bir şeyleri idare etti gibi, maddeyi veya kainatı idare etmezler. Belki madde ve tabiatla beraber bulundukları ve onların esasını teşkil ettikleri söylenebilir. Bunun neticesi olarak anlaşılır ki tabiat kanunları değişmezdir. Hiçbir irade ve harici tesire tabi değildir. Madde ve tabiat gibi, kanunları da ezeli ve ebedi sayılmalıdır (Büchner 2012, s.101).

Büchner, Allah'ın kainat kanunlarını koyan ve idare eden bir varlık olarak görülmesini, bil hassa bu asırda ilimler ve fenler bunca ilerlemişken oldukça garip ve batıl görmektedir (Büchner 2012, s.106). Ona göre son derecede mükemmel olan bir Allah'ı lüzumlu görmek ilk yaratılışın eksikliğinin itirafı niteliğindedir. Çünkü mükemmel bir yaratıcı varsa kainatı da o denli mükemmel bir surette yaratmış olması lazım gelir. Böyle olmadığı için sürekli kainat bir yaratıcı tarafından devamlı müdahaleye, tamire ve ihtimama muhtaç kalıyor (Büchner 2012, s.107). Bu sebeple denilebilir ki, tabiatın kanunları haricinde hiçbir kuvvet şimdiye kadar mevcudiyetini gösterememiştir (Büchner 2012, s.112).

Büchner için tarih boyunca, din ile fen arasında kuvvetli bir rekabet bulunmakta ve fenni alanla ilgilenen tabiat alimleri araştırılabilen ve gözlemlenebilen bir alem ile meşgul olduklarından, başka alemler ile teselli bulmaya veya inanmaya ihtiyaçları yoktur. Ona göre, fenle din iki muhtelif sahadır ve tarihin çok uzun zamanı boyunca din geniş bir etki alanına sahipti. Ancak din, gelişen bilim karşısında mukavemet gösterememiş ve fen bilimlerine tacını ve tahtını terk etmek mecburiyetinde kalmıştır (Büchner 2012, s.110).

İsmail Fenni'ye göre tabiat kanunlarının varlığı bir kanun koyucunun varlığına işaret eden en büyük delillerdendir. Çünkü muhasipsiz bir hesap, tedbirsiz bir intizam,

müessirsiz eser olmayacağı gibi kanunlarında bir koyucusu olması lazım gelir. Aklın vereceği hüküm budur. Lakin bu kanunlar Müslümanların itikadınca ilahi adetlerden ibarettir. Bu adetler hikmetin kaynağı olduğundan yüce Allah tabiat kanunlarını bozmaz. Çünkü onlara terk etmek bir nevi hikmeti terk etmek demektir. Ancak mucizeler tabiat kanunlarına ihlal etmek gibi görünse de aslında durum böyle değildir. Yüce Allah'ın kanunları koyan tek kadir olduğuna inananlar için, kanunlar üzerinde tasarruf etmeyi ve anlık bir değiştirmeyi murat etmesi, yüce Allah'ın kudreti dahilindedir. Binaenaleyh anlık müdahaleler veya devam eden rutinler dahil bütün işleyiş, ilahi kudretin fiillerinin sonsuz hikmete göre olduğu inancını değiştirmez (Ertuğrul 1996, s.380).

İsmail Fenni'ye göre tabiat kanunlarının değişse de, değişmese de, her iki halde yaratıcı bir kudretin varlığını inkar etmeyi gerektirmez. Yine evvelden geçerli olan bazı kanunların sonraki incelemelerle bir takım değişikliklere uğradıkları vakidir. Değişmez kabul edilse de kainatın izahının yaratıcı ile yapılmasına bir engel teşkil etmez. İsmail Fenni için temel mesele elde edilen bilgilerin yaratıcı aleyhine kullanılma gayretidir. Cevapladığı tüm iddialarında bu meseleyi öne sürmesi bunu destekler niteliktedir.

Tabiattaki kanunlarının koyucusunu, tabiat haricinde aramak İsmail Fenni'ye göre, Müslümanlar için sorun arz eden bir mesele değildir. Çünkü İslam itikadına göre yüce Allah alemin ne içinde ne dışındadır. İslam felsefecilerine göre varlıklar aleminin bütünü Hakk'ın vücudu ile kaim olup, O'nun tecellilerinden ibarettir. Bu iki görüşte birbirine zıt değildir. Çünkü İslam felsefecileri yüce Allah'ı alemin içinde veya dışında aramayıp, alemi O'nun tecellisinden ibaret saydıklarından, dışarıda bir kanun koyucu aramaya hacet bırakmamışlardır (Ertuğrul 1996, s.381).

İsmail Fenni'ye göre bilimin terakki etmesi, imanın zararına değil bilakis kuvvetine vesile olan bir hadisedir. Çünkü iman yüce Allah'a ve O'nun peygamberlerine inanmaktan ibarettir. İlmi gelişmeler ile hadiselerin sebepleri, ilahi hükümlerin tezahürlerinin hikmetlerini kavramaya sebep olur ki bu da imanı takviye eder. Bir takım cahillerin akıl dışı olan yanlış fikirlerini, dinin içine karıştırmış olmasından, din mesul değildir. Bilhassa başka inançlara göre asli şeklini muhafaza etmiş olan İslam dininde,

mutlak bir surette ispatlanmış olan bilginin kabulüne hiçbir engel yoktur. Hatta öyle ki, böyle bir hakikate aykırı görünen bir ayet ya da hadis olursa teviline bile müsaade vardır (Ertuğrul 1996, s.381).

5.5.4 Tabiatta Gayelilik

Gaye, yapılan bir şeyin bir plan dahilinde tasarlanmış bir maksada hizmet edecek şekilde gerçekleşmesidir. Kainattaki nizamın oluşması umumi bir kural çerçevesinde sebep – sonuç münasebetinin işlemesi ile mümkündür. En muhtasar hali ile gaye delili maksada uygun fiiller olarak açıklanabilir (Kutluer 1996, s.295).

Kainattaki her şeyin bir hikmete bağlı olduğu İsmail Fenni'ye göre, yaratılmışların planındaki hikmete vakıf olmasını idrak ile mümkündür. Her varlığın bir gayeye hizmet ederek sistemdeki bir parçayı tamamlaması, zincirleme olarak ihtiyaçların, faydaların, devamlılığının; temin ve tesis edilmesi bunu göstermektedir. İnsan aklının kavrayabildiği şeyleri tefekkür edebilir. Aklının kavrayamadığı şeyleri de, Kadir ve Hakim bir yaratıcının, akıl üstü bir hikmete göre yarattığını düşünmesi gerekmektedir (Ertuğrul 1996, s.38).

İsmail Fenni, gayeyi Kant'a atfen dahili ve harici olarak ikiye ayırmıştır. Dahili gayede parça bütün arasındaki irtibat tam ve ahenge sahiptir. Gaye edilen şey mevcut bulunanın kendisidir. Mesela elbisenin insan için olması gibi. Çünkü insan diye bir varlık olmasa elbisenin mana ve mantık olarak var olmasının gayesi kalmaz. Harici gayede, bir şeyin faydasının dikkate alınmasına göre hüküm verilmektedir. Şayet belirli bir fayda hasıl oluyorsa, gaye kümesine dahil edilir. Mesela insan burnunun varlığı gözlük takmak için mi yoksa koku ve hava almak için mi sorusu ilk duruma işarettir. Nehirlerin taşıdığı çamurların yeni arazi teşkil edip bitkilerin çoğalmasına vesile olması da ikinci duruma işaret etmektedir (Ertuğrul 1996, s.37).

Kainatta gayelilik üzere müşahede edilebilecek varlıklar sayılamayacak derecede fazladır. Ancak İsmail Fenni, bunu en açık seçik bir surette idrak edileceğini düşündüğü insan organları ve vazifeleri üzerinden izah etmektedir. Mesela göz katı bir cisim

olmakla beraber yüzeyi şeffaf bir zemindir. Dışarıdan gelen ışınlar bu şeffaf zeminden içeri doğru cam tabaka vesilesi ile aktarılıyor. Bu kademede bile hassas bir ahenk bulunur ki aksi halde ışınlar dağınık bir surette sekerdi. Sonraki kademede ışığın geliş istikametine göre konumlanmış bir karanlık oda bulunur ki, burada ışık hassas ve iletken hücrelerin bulunduğu alana düşer. Işığın son kademedeki yolculuğu, sinir vasıtasıyla beyne nakledilerek görme hadisesinin gerçekleşmesi ile tamamlanmış olur.

İsmail Fenni misallerini daha da derinleştirerek göz ile fotoğrafçıların kullandığı karanlık oda gibi unsurları kıyas edip, gözün üstünlüğünü ortaya koymaya çalışmıştır. Fotoğrafçılar ışığı değiştirmek için gergin beyaz zemin çerçeveler kullanırlar. Işığın şiddetine göre boyut hususunda ayarlama yaparlar. Lakin göz bebeği büyüklük küçüklük oranını kendisi hesap ederek otomatik bir surette ayarlamaktadır. Aynı şekilde cismin görme kaynağına olan mesafesi, görüntünün net veyahut bulanık surette olmasına tesir eder. Fotoğrafçılar bunu ayarlamak mecburiyetinde iken, gözdeki mercek bu vazifeyi ileri geri gitmesine gerek kalmayacak şekilde kasların kasılıp yakınlaştırması gibi hareketler ile gayet başarılı bir surette ayarlayabilmektedir (Ertuğrul 1996, s.39).

İsmail Fenni'nin gözün üstünlüğünü ispat etmek için verdiği misallerdeki birçok husus günümüz teknolojisi ile fotoğrafçının ayarına bile ihtiyaç hissetmeden, makine otomatik ayarlar vasıtası ile kendi gerçekleşebilmektedir. Bu durumda İsmail Fenni'nin izah ettiği misal günümüzde gerçekliğini yitirmiş gibi gözükmektedir. Ancak fotoğraf makinası vb. icat edip geliştiren insanlar, bu icatları gözleri vesilesi ile gerçekleştirmişlerdir. Bir başka mühim husus da şudur ki; icat edilen alet ve makineler ne kadar üstün özelliklere sahip olurlarsa olsun, insanlar bu aletleri tabiattaki cansız madde ve madenlerin, fiziksel-kimyasal değişiminden üretirler. Oysa göz gibi tüm organlar, her biri canlı olan sayısız hücrelerin birleşmesinden meydana gelir.

Gayelilik delili ile; sonsuz ilim ve hikmet sahibi bir sanatkar tarafından gözün tam olarak görme fiiline göre tertip edilmiş bir mekanizma olarak yaratıldığını, düşünmekten başka mantıki bir yol bulunmamaktadır. Bu cihetle bir biyolog ve tabip kulağın işitme, midenin hazmetme, kalbin kanı pompalama gibi vazifelerini yerine

getirmek için var olduğu fikrinin aksini düşünemez. Organların yaptıkları işlere olan uygunluğu tesadüfe mahal vermeyecek kadar mükemmeldir. İsmail Fenni, Newton'dan alıntı ile bu hakikate tecahül-i arif kabilinden, "Gözü yapanın görme kanunlarını bilmemesi mümkün müdür?" şeklinde bir soru sorarak dikkat çekmiştir (Ertuğrul 1996, s.40).

"Hala bakmazlar mı o deveye nasıl yaratılmış." (Gaşiye 88/17) ayeti ile işaret edilen deveyi, İsmail Fenni, Mısır alimlerinden Abdülaziz Çaviş Efendi'den iktibas ile ele almış ve hayvanlardaki gayeliliğe misal olarak göstermiştir. Deve çölde sıcağa, susuzluğa ve yük taşımaya uygun olarak yaratılmıştır. Karnında iki kesene bulunur, bunlar vasıtasıyla gıda depolanır ve uzun yolculuklarda depoladığı besinleri azar azar yer içer. Depoda besin kalmadığında hörgücünde ki yağlar devreye girer. Yavaşça eritilen bu yağlar devenin yediği otların yerine geçer. Yük taşımak için yaratıldığından boynu ve başı kantarın sapı gibi bir işleve sahiptir. Çöküp kalkarken boynunu uzatıp çekerek yük dengesini sağlar. Evvela arka ayaklarını sonra da ön ayakları ile kalkar Böylece devenin sahip olduğu özellikler, ona çöl şartlarına uygun ve yük taşımaya elverişli bir konum verir (Ertuğrul 1996, s.47).

Kainatta vuku bulan hadiselerin bir gayeye göre hareket ettiği fikrini Bücnher, yaratıcı bir kudretin sevk ve idare ettiğini düşünenlerin en mühim delillerinden olduğunu söylemiştir. Bücnher'e göre İllet-i gaiyye denilen şeyin; tabiatın ve kuvvetlerinin yaşamaya kabiliyeti olanı yaşatmak, aksini öldürmesinden mütevellit bir neticesi olarak zannedilmektedir (Büchner 2012, s.177). Rengarenk çiçekler, bulutları farklı konumlara sürükleyen rüzgarlar, semayı süsleyen yıldızlar kısacası kainattaki tüm hadiseler akilane ve hakimane bir planın neticesi gibi görünmektedir. Oysa fen ve tabii fizyoloji ilimlerinin terakkisiyle idrak olunur ki bu fikirler gayet basit kalmış ve ortadan kaldırılmıştır (Büchner 2012, s.176).

İsmail Fenni'ye göre ilimler gelişme gösterdikçe yüce bir hakimane yaratıcının varlığı delili daha da kuvvet bulacaktır. Mesela matematik kanunları gibi bazı gerçekler insan yokken de vardı. İnsan ortadan kalksa da bu kanunlar yine var olmaya devam edecektir. Dolayısıyla bu hakikatleri, insandan bağımsız bir surette ezeli ve ebedi olarak var eden

bir kudret bulunması şarttır. Buda hakikatlerin kaynağı olan Hz. Allah'tır (Ertuğrul 1996, s.22).

Büncher'e göre madde ve kuvvet, hareket ve şekil vesilesi ile oluşur. Tabiat hadiselerinin zuhuru ve devamlılığı ile milyonlarca sene içerisinde şekil değiştiren unsurlar, karşılıklı münasebet ve tesirler ile nihayete erer. Hasıl olan nihai hal, insani bir nazar ile gaye diye tahmin ve takdir edilmektedir. Ve tüm bu kademeleri kendi kendini idrak eden bir zekanın eseri olduğu düşünülmektedir. Geçmişe doğru uzun yıllar boyunca gidildiğinde görülecektir ki hayvanlar evrimini tam tamamlayamamıştır ve herhangi bir gaye üzerine yaşamamaktadır. Ayrıca illet-i gaiyye denilen şey öyle özel bir haldir ki, binlerce nesil arasında hiçbirisinin ona tevafuk etmiş olduğu iddia edilemez (Büchner 2012, s.177).

İsmail Fenni için maddenin milyonlarca sene durması ve hatta istenilen surette bir araya konması bile en basit bir ruh sahibi hayvanın bir hücresini bile meydana getiremez. Bugünkü suretiyle hazır şekiller, maddelerin milyonlarca sene birbirleri ile tesadüfi etkilerinin bir neticesi olamaz. Bu düşünceye ihtimal vermek ile çeşitli harflerin tavla zarı gibi atılması suretiyle "İlyada" destanının meydana geleceğine inanmak arasında fark yoktur. Şayet iş bu tesadüflere bırakılsa, maksada uygun bir şekle karşılık, sayılamayacak kadar çok da maksada uymayan, biçimsiz şekillerin ortaya çıkması ve halende günümüzde de bu şekillerin bulunması gerekirdi. Halbuki şimdiki şekillerin hepsi hayatın devamlılığına hizmet edecek bir şekilde muntazam olarak bulunur. Bu genel bir tabiat kanunudur. Bunu nadir rastlanan bir hal gibi göstermeye çalışmak açık seçik olanı görmezden gelmektir. Şayet tabiatta maksada uygun bir düzen yoksa buna ulaşamamış, nesli tükenmiş ve gelişimini tamamlayamamış şekillerin ve canlıların her yerde çokça bulunması gerekir. Oysaki bu şekillere asla rastlanılmamaktadır (Ertuğrul 1996, s.416).

Büchner organların gayeye uygunluğuna gözü misal vererek itiraz eder. Ona göre göz birçoklarının inandığı gibi tabiatüstü bir kuvvet tarafından lütfedilmiş harika derecesinde bir organ olmaktan ziyade, eksik ve engelli olabilecek vasıflarla doludur. Buna göre göz; eşyanın kenarlarını renk tabakaları olarak görmek, uzun veya geniş

görmek, ışığa ait hatların ağ tabakalarının aynı noktasına yakın olmamasından dolayı karışık görmek gibi birtakım kusur ve noksanlıklara sahiptir. Büchner, bu duruma misal olarak, bir gözlükçünün hatalı bir imalatta bulunması halinde gözlüğün kendisine iade olunacağını söylemekle beraber mezkur halin tüm organlar içinde vaki olduğunu söylemektedir (2012, s.179). Şu halde gözler bize görmek için ve ayaklarda yürümek için verilmiş değildir. Lakin gözlere sahip olduğumuz için görmekte ve ayaklara sahip olduğumuz için yürümekteyiz. Yani burada ehemmiyet verilmesi gereken şey sebep değil neticedir (Büchner 2012, s.180).

İsmail Fenni' nin göz ile alakalı izahı önceki bölümlerde işlendi. Onlara ilaveten İsmail Fenni gözün bir takım kusurlarının olmasını, daha mükemmel bir surette yaratılmasının hikmete uygun görülmemesinden kaynaklandığını düşünmektedir. Zira bazı hayvanların gözlerini karanlıkta bile görebilecek kadar kuvvetli ve kabiliyetli kılan Kadir-i Mutlak'ın, eğer isteseydi insanın gözünü de bu hayvanlarınki gibi mükemmel yapardı. Demek ki bu hali takdir edilmiş ve gözlerde buna göre özelliklere sahiptir.(Ertuğrul 1996, s.41).

Meseleyi bir Fransız düşünür Paul Janet (1823 – 1899)'ten iktibas ile İsmail Fenni'nin (1996, s.418) iki sorusu ile tamamlıyoruz. "Bilim adamlarının ve mucitlerin keşif ve icatlarıyla övünmeye kalkıştıkları nice aletler, göz vasıtası ile meydana gelmiyor mu? Cenab-ı Allah bir mahlukun görmesini murat ettiği takdirde ona bir çift göz vermekten başka ne yapardı?"

6. İSMAİL FENNİ ERTUĞRUL'UN İNSAN HAKKINDAKİ DÜŞÜNCELERİ

İnsanın, kendini ve kainatı keşfetmek ve izah etmek için tarih boyunca harcadığı mesai ile bu hususta meydana atılan görüşler pek zengin bir düşünce kültürü oluşturmuştur. Düşünürler içerisinde bilhassa materyalistler, insanı; "düşünebilen bir makine" olarak görürken, İsmail Fenni gibi İslam münevverleri insanı; "hikmet sahibi bir yaratıcının sanatı" olarak görmektedir (Ertuğrul 1996, s.441). Tasavvufi bir usulden gelen İsmail Fenni için insan, daha da özel manada; "Allah'ın tecellilerinin aynası olmak itibarı ile gayelerin en hususi ve en büyüğüdür." (Ertuğrul 1996, s.442). Bu manada materyalist nazariyata göre, İsmail Fenni'nin tarifleri insana madde haricinde ilave ettiği izzet ve şeref bakımından çok daha kapsamlı bir tanım oluşturmaktadır.

6.1 İNSAN

Büchner, insanı anlamaya çalışırken sebepleri ya insanın kendisinde ya da tabiatın içinde arayarak neticeye ulaşmaya çalışmışlardır. Oysa İsmail Fenni İslam düşüncesinden yola çıkarak sebepleri insanın ve tabiatın ötesinde ilahi kudret ile izah etmiş, insana yaratılmışların en üstün derecesini vermiştir. Buna mukabil Büchner için tüm hakikat ve cevaplar tabiatta bakmasını bilenler için mevcuttur.

Büchner'e göre, insan eskilerin inandığı gibi Allah'ın değil tabiatın meydana getirdiği bir varlıktır. Buna göre insan zaruri ve tedrici bir suretle evrime uğramış ve mükemmelliğe diğer varlıklar gibi ilerlemiştir. Bu büyük hakikati ise cehalet ve inat ehli olanlardan başkası tekzibe cesaret edemez. Gelişen bilim sayesinde anlaşılmıştır ki insan ırkının gelişimi pek uzun bir zaman boyunca seyretmiştir. Mukaddes kitapların rivayetlerine göre insanın yaratılması yaklaşık beş-altı bin seneye tekabül etmektedir. Halbuki jeoloji ve arkeoloji gibi bilimler izah edemeyeceklerini düşünmektedir. Ona göre bütün bilim adamları ırkların, dillerden evvel oluştuğu hususunda hemfikirdir. Yani ilk insanlar yeryüzünde dağılarak ırk denilen ayrılığı meydana getirmişlerdir. Diller ise bu tarihten çok sonra zuhur etmiştir. Şu halde mukaddes kitapların söylediği gibi dil, ilk insan olan Hz. Adem'in ilahi bir surette sahip olduğu bir özellik değildir.

Eğer cidden böyle bir Adem mevcut olsaydı onun konuşamayan bir vahşi olması icap ederdi (Büchner 2012, s.194).

İsmail Fenni, insanın hikmet sahibi bir yaratıcının sanatı olduğunu; cahil ve inatçı kimselerin değil, en büyük filozofların ve bilim adamların müşterek düşüncesi olduğunu söylemektedir. Bütün İslam düşünürlerinin cumhuru da istisnasız bu görüştedir. İsmail Fenni, insansın yeryüzü macerasının süresine dair iddialara, Büchner kadar kesin düşünmenin aksine, itidalli bir yaklaşım sergilemektedir. Bunu Kuran-ı Kerim'de ki; "Rabbin katında bir gün, sizin saymakta olduğunuz bin sene kadardır." (Hacc 22/47) ayeti ile destekleyerek, mukaddes kitaplarda zikredilen rakamların, insan günü ile değil Allah günü ile olduğuna dolayısıyla zikredilen süreler ile binlerce senelik devirlerin kastedildiğine işaret etmiştir. Ancak İsmail Fenni, materyalistlerin iddia ettikleri kadar geniş bir zamanı da pek inandırıcı bulmaz. Çünkü insanlık tarihinin son beş-altı bin senelik kısmına bakıldığında Mısır Piramitleri gibi muazzam eserler görülüyor. Eğer evrimcilerin iddiası olan yüz bin senelik insanlık tarihi geçerli kabul edilirse, Dünya'da son on bin senede şaheserler görülüyorken, doksan bin sene boyunca hiç önemli esere rastlanmaması oldukça düşündürücü bir durumdur (Ertuğrul 1996, s.441-442).

İsmail Fenni, ırkların çeşitlenme sebebinde Büchner ile hemen hemen ortak düşüncelere sahiptir. Ona göre ırkların çeşitlenme sebebi evvela bir anne ve babadan meydana gelmeye başladıkları halde, gittikçe çoğalarak, yaşadıkları coğrafyadan uzak kıtalara gitmeye mecbur olduklarından ve ulaştıkları iklimlerin muhtelif tesirlerine uzun müddet maruz kalmalarından doğmuştur. Konuşma meselesine gelince, insanların ilkel bile olsa lisansız bir cemiyette yaşamaları tasavvur olunamaz. İnsanlık tarihi araştırmalarında ne kadar geriye gidilirse gidilsin, insanların muhakkak bir lisana sahip olduğu anlaşılır. Bununla beraber, İsmail Fenni dillerin kaynağına dair kati bir delil olmadığını savunmaktadır. Bu konu ile alakalı belli başlı dört teori ileri sürülmüştür. Bunların içerisinde filozoflarca doğruya en yakın kabul edilen teoriye göre, diller insanların özel istidatları sayesinde meydana gelen müşterek ve insanlık cemiyeti kadar eski bir icatlarıdır. Önceleri çok sınırlı ve kaba bir hal üzere şekillenmiş ve kendiliğinden vasıtasız bir mukavele gereğince yaygınlaşmıştır. Büchner'in ilk insanı "konuşan hayvan" olarak tanımlayan iddiası şayet kabul edilse, konuşmaktan mahrum olan bu

mahluka insan denilmemesi gerekirdi. Ne vakit konuşma kabiliyeti tamam olur, o andan sonra insan sayılır. Neticeyi Kuran'i bilgiler ile tamamlayan İsmail Fenni (1996, s.444) için ilk insan olan Hz. Adem bir vahşi değil, ilahi hitap ve vahye mazhar olmuş bir yüce peygamber ve Allah'ın halifesi (Bakara 2/30) idi. Dolayısıyla Hz. Adem ve sonrası için dilin varlığı konusunda şüphe gözükmemektedir.

Büchner, materyalist felsefesi itibari ile sebeplerin sebebini yine başlangıç noktası olan maddeye bağlarken, İsmail Fenni'ye göre klasik tabir ile "müsebbib'ül esbab" olan sadece Allah'tır. Buna göre Büchner insanların ve dillerin çeşitlenmesini evrim üzerinden ve tabiatin sevk ve kontrolüne hamlederken, İsmail Fenni, hem insanlık tarihi için verilen uzun süreye mühim sorular ile itiraz etmiş, hem ilahi bir yaratıcı fikrine ekseri hikmet ehlinin ittifak ettiğini bildirmiş, hem de dillerin oluşmasına dair itidalli bir görüşü benimsemiştir.

6.2 BEYİN VE DÜŞÜNCE

Her fiilin bir düşünmeyi gerektirdiği gibi, her fikir veya düşünce de düşünmeyi gerektirir. Düşünme neticesinde elde edilen her türlü görüş, fikir, mütalaa, mülahaza, ide birer düşünce mahsulüdür (Yıldırım 1999, s.189). Bütün bilimlerde, bilimselliği temelini oluşturan düşünme ve düşünce, felsefi nitelikli iki kavramdır. Bu kavramlar meseleleri çözme ve karar vermedeki tesirleri nedeni ile bilim icra etmede oldukça mühimdir. Düşünme ve düşünce birbirlerinin devamı hatta etkisi ve sonucu şeklinde bir yol izlediğinden bu kavramlar düşünen bir varlık olan insanı diğer canlılardan ayıran temel husustur. Bu faaliyetin yürütüldüğü organ ise beyindir. Beyin ile düşünce arasındaki irtibatın nasıl olduğu günümüzde halen faal olan bir araştırma konusudur.

Büchner'e göre, beyin düşüncenin merkez organıdır. Beynin veya muhtelif bölümlerinin hacmi, şekli, dokusu, oluşumu ve gelişimi ile üretilen ruhi ve akli kuvvetler arasında güçlü bir irtibat vardır. "Mukayeseli Anatomi" bilimine göre akıl kuvvetleri, bazı istisnalar haricinde beyin hacmi büyük olanlarda daha fazla olduğunu bulunmaktadır. Balina, fil, yunus balığı gibi bugün mevcut olan en büyük hayvanların beyinleri, insanın beyninden hacim olarak daha büyüktür. Bu büyüklüğün sebebi ise, sinir sisteminin

hareket ve hassasiyete ait vazifelerini idare eden kısmın çok sayıda ve çapları kalın sinirleri idare etmesidir. Halbuki beynin düşünce yani zihni vazifelere ait kısmı, hiçbir hayvanda insandaki kadar büyük ve karmaşık bir yapıya sahip değildir (Büchner 2012, ss. 204-205).

Büchner, "Traite de Physiologie" ismindeki fizyolojik eseri delil göstererek, akli melekelerin seviyesini tayin eden şeyin sinir dokularının niceliğinin değil niteliğinin olduğunu söylemektedir. Her unsurun kuvveti ve müşterek faaliyetinin karşılıklı olan şiddeti de bu seviyenin tayinine yarayan bir vasıtadır. Akli melekelerin merkezi olarak tanınması gereken beyin yarı küresinin yüzey tabakası ya da kabuk cevheri, beynin diğer kısımlarına ve özellikle beyinciğe nispetle insanda, diğer hayvanlarda bulunandan çok da fazla bir gelişmiştir Bu hal insanın zeka ve düşünce yapısının diğer canlılardan üstünlüğünü ve farkını ortaya koymaktadır (Büchner 2012, s.206).

Büchner beyin üzerine yapılan araştırmalara göre; beynin kütlesinin yoğunluğunun, zeka üzerinde büyük bir rol oynadığını savunmaktadır. Buna göre zeki olan insanların beyni, akıl fukarası olanların beynine nazaran daha yoğun ve daha kıvamlıdır. Bunların yayında çocukların beyninin ihtiva ettiği su miktarına göre kıvamındaki yumuşaklık ve gevşeklik ile ihtiyarların beyinlerinin ne kadar farklı olduğu malumdur. Hatta bu adamlar için halk arasında söylenile gelen "beyni sulanmış" tabiri çok meşhurdur ve bu hakikate işaret etmektedir (Büchner 2012, ss. 208-209).

Büchner sportif idmanlar vesilesi ile bedenin veya organların gelişmesi gibi düşünce kabiliyetini kullanan insanların da beyinlerini diğer insanlara nazaran geliştirdiğini söylemektedir. Buna göre beyin ne kadar hacimli ve iyi olursa olsun, idmansız bir elin iyi yazı yazamayacağı gibi idmansız bir beyin de özenli bir akli çalışmayı icra edemez. Büyük bir beyin birçok odaya sahip büyük bir eve benzer. Kabiliyetine bakılarak denilebilir ki; her büyük evin içerisinde birçok kişinin yaşamadığı gibi, küçük bir evde insanlarla dolu olabilir. Anatomi bilimi alimlerin, düşünürlerin, şairlerin ve fikren çalışmış kimselerin beyinleri sıradan insanların beynine göre daha yoğun, daha katı ve çıkıntı açısından daha zengin bulunduklarını göstermiştir (Büchner 2012, ss. 211-212).

İsmail Fenni'ye göre Büchner, akıl ve düşünceyi beynin hacmine, ağırlığına yoğunluğuna, kimyasal birleşimine ve oluşumuna bağlı olduğunu iddia etmekle beraber, tam olarak hangisinin sebebi olduğunu tayin edememektedirler. Zikredilen bu illetlerin mahiyetlerine dair bilgilerin kısıtlı olduğu da ortadadır. Eğer düşüncenin tek başına bunlardan birisine bağlı değil, hepsine bağlı, umumi bir neticesi olduğu düşünülürse İsmail Fenni'nin buna cevabı şu şekildedir; "Bu hususta araştırma yapanlar bu şartların bütününün bilinmediğini dair itiraf ve ittifak etmişlerdir. Şu halde ruhçuların, ruh ismini verdikleri düşünce kuvvetinin de bu meçhul şartlardan birisi olmadığını materyalistler nasıl ispat edeceklerdir?" (Ertuğrul 1996, s.451)

İsmail Fenni'ye göre zeka ile beynin hacmi arasında Büchner'in kurduğu bağ ispatlanmamış faraziyelere dayanmaktadır. En seçkin akıl hastalıkları uzmanlarının görüşlerine göre köpeğin beyni koyunun beyninden fazla olmadığı gibi, öküzün beyninden azdır. Halbuki buna rağmen köpek ikisinden de zekidir. Bunun gibi filin beyninin ağırlığı insanınkinin üç mislidir. Büchner hacmin büyüklüğünü sinir sisteminin idaresine mahsus kılmakta ancak bunu ispat edecek bir delili sunduğu söylenemez. İki hayvanın beyinlerinin kütleleri eşit olduğu takdirde bu hayvanlardan birisinin cüssesinin daha küçük olmasından dolayı beyni niçin akli vazifelere daha uygun olsun? Benzer şekilde kimyevi tertipte böyledir. Mesela balıkların beyninde fosfor çok fazla olduğu halde bu havyan ahmaklığı ile meşhur olmuştur. Ayrıca beyin ilikler, fosforlu katı yağlar, su, vs. maddelerden birleşik bir et kütlesidir. Bunların içinde düşünen madde hangisidir? Büchner'in iddiaları, bu sorulara cevap verememektedir ve İsmail Fenni için zekâyı izahta kâfi değildir. (Ertuğrul 1996, s.451).

İsmail Fenni, beynin dış çıkıntılarının düşünce ve zeka üzerinde kuvvetli bir rol oynadığına itiraz eder. Misal olarak eşeğin zeka yapısını gösteren İsmail Fenni, kalın kafalı bir hayvan olmasından dolayı, beyninin de büsbütün düz olması gerektiğini savunur. Halbuki eşeğin beyninin birçok çıkıntıları vardır. Söz konusu kıvrımlardan mahrum olan atlar ve köpekler ise terbiye sayesinde maymun ve filden üstün olmaktadır. Aynı bunun gibi ilkel bir halde kalmalarından dolayı kafa taslarının evrimini tamamlamadığı iddia olunan kabilelerden, eğitilen kişilerin en medeni insanlar kadar akıllı davranışlar sergiledikleri müşahede edilmektedir. (Ertuğrul 1996, s.452).

İsmail Fenni, bazı akıl hastalıkları hekimlerinin görüşlerinden iktibasla, beyin ve düşünce arasındaki irtibatın tam olarak nasıl olduğunun halen meçhul olduğunu düşünmektedir. Buna delil olarak, bazı insanların beyninde büyük hasar oluşmasına rağmen beynin vazifelerinde dikkat değer bir değişme ve hastalık alameti görülmemesini göstermektedir. Buna mukabil küçük bir yaranın da, beynin fonksiyonlarında ağır hasara sebebiyet verdiği görülmektedir. Bunun dışında uzun yıllar boyunca delilik üzere bulunmuş kişilerin beyinleri dikkate değer bir değişik gözlemlenmemiştir (Ertuğrul 1996, s.452). Bu incelemelere göre, beyin ve düşünce konusunda kesin hükümler vermek için daha vakit çok erken gözükmektedir.

İsmail Fenni düşüncenin gerçekleşmesinde beyinin sadece kabuk tabakasında bile bir milyar hücrenin bulunmasına ve bunların ortak faaliyetine dikkat çekmiştir. Ona göre bunca hücreleri merkezlendiren ve düşünce birliğini meydana getiren bir şeyin varlığı zaruridir. Materyalistlerin düşünce hakkında, "Ruh ile maddenin birleşmesi ve birbirlerine tesir etmesiyle düşünce mümkün müdür?" sorusuna İsmail Fenni şu şekilde cevap vermiştir; İslam düşünürlerinin bir kısmı ruhu latif bir cisim olarak görmektedirler. Şu halde latif bir cisim olan ruh ile yoğun bir cisim olan bedenin birbirlerini etkilemelerine ne engel vardır? Yerçekimi denilen ve mahiyeti bile tam olarak bilinmeyen bir kuvvetin, bütün gök cisimleri üzerinde o kadar büyük bir tesiri varken, benzer bir durumun beden ve ruh arasında irtibatta bulunmasına bir engel yoktur (Ertuğrul 1996, s.454).

Büchner beyin ve düşünce arasındaki irtibatı izah etmeye çalışırken, diğer bahislerde görüldüğü gibi indirgemeci bir yaklaşım sergilemiştir. Düşünceyi de kuvvet gibi sadece maddenin şahsında beynin bir özelliği olarak görmüştür. Umumi izahlardan çıkarılacak neticeye göre Büchner, düşüncenin ne olduğundan ziyade nereye ait olduğu üzerinde yoğunlaşmıştır. İsmail Fenni ise beynin düşünce merkezi olmasına değil; düşünce, akıl ve zeka unsurlarının sadece beyin hücrelerinin bir fonksiyounu olarak gösterilip ruhun devre dışı bırakılma çabasına itiraz etmektedir. Bunu İsmail Fenni şöyle açıklamıştır; "Ruhun bu Dünya hayatında görmek ve işitmek gibi duyumların duyu organları vasıtası ile olduğu gibi, düşüncenin de beyin vasıtası ile olduğuna şüphe yoktur." (Ertuğrul

1996, s.458). Buna ilaveten milyarı aşkın hücreyi idare edip birlik sağlayan bir kuvvetin varlığına dikkat çekmesi de mühimdir. Çünkü her canlının kendi vücuduna göre bir beyni ve o beyni meydana getiren hücreleri bulunur. Ancak hiçbir canlı insan ile kıyas edilecek bir düşünce ve akıl örneği göstermemiştir.

İsmail Fenni, materyalist düşüncenin zeka gibi kuvvetleri ruh olarak göstermesine itiraz eder. Ona göre zeka, ruhun beyin vasıtası ile zahir olan bir fiilidir. Ruhun zati sıfatlarından olan idrak başkadır. Ruh bedeni düzenleyen, bedene etki eden ve maddi olmayan bir cevherdir. Evrim ve gelişim ruhun sayesinde bedende meydana gelir (Ertuğrul 1996, s.477).

Tüm bunların yanında, İslam düşüncesine göre düşünce ile beyin arasındaki irtibata ek olarak uhrevi alem ile alakalı meselelerde, akıl ile beraber kalbinde imani bir vazifeye sahip olması gerekmektedir. Buna göre akıl manevi meselelerin mahiyetini tam olarak idrak etmek mecburiyetinde değildir ancak iman etmek mecburiyetindedir. Fiziki alemdeki deliller vesilesi ile ispatlanan gaybın aklı aşkın yapısı, aklın tefekkürüne değil kalbin imanına uygundur (Pişgin 2013, s.128). Bu hususa işaret eden; "Kur'an'ı düşünmüyorlar mı? Yoksa onların kalplerinin üzerinde kilitler mi var?" (Muhammed 47/24) ve "Onların kalplerine mühür vuruldu. Artık onlar anlamazlar." (Tevbe 9/87) gibi birçok ayet mevcuttur. Buna göre İslam düşüncesi içinde kalbin, sadece kan pompalama gibi biyolojik faaliyetlerinin ötesinde de icraatları olduğu ayrı bir araştırma konusudur.

Materyalistlerin madde hududunu aşmak istemeyen düşünce sistemi düşünce, zeka ve akıl gibi kavramları izahta nakıs kalmaktadır. Öte yandan İsmail Fenni'nin maddenin kıymetini ve üstlendiği rolü görmezden gelmemiştir. Buna ilaveten ruhani kuvvetlerin tesirini ortaya koyarak, İslam düşüncesinin ruh-beden ve madde-mana anlayışını temellendirmiştir.

6.3 İRADE

İnsanı diğer canlılardan ayıran ve üstün kılan bir diğer hususiyet iradedir. Hareket ve davranışları kontrol eden bir güç olarak tanımlanabilen irade, seçmek ve karar vermek olarak özetlenebilir. Fakat özellikle ahlaki irade insan haricinde hiçbir canlıda bulunmayan bir unsurdur. Bunun yanında irade yalnız kudret ve imtiyaz değil, hem de insanları birbirlerinden farklı kılan ve aralarında üstünlük alçaklık farkı yaratan tek ruhsal kuvvettir (Başgil 2010, s.30). İsmail Fenni (2015) ise irade ve hürriyeti Lügatçe-i Felsefe isimli eserinde; "serbesti, hürriyet; icra-yı fiil etmek veya etmemek iktidarı" olarak tanımlamıştır.

Materyalistler için, her şeyin menşei madde olduğundan kainatta işleyen kanunlar canlıların hürriyetini devre dışı bırakan bir kuvvet olarak telakki edilmektedir. Buna göre insanın, iradenin en yakın unsurlarından biri olan hürriyeti pek mümkün olmamaktadır.

Büchner'e göre insan, zihni ve cismani kuvvetleri ile beraber bütün eşyanın anası olan tabiatın mahsulüdür. Ona göre insan yalnız vücudu ile değil, kendi iradesi, fiilleri, hisleri, düşünceleri de tabiata tabiidir. İnsanların tamamıyla hür ve mükemmel bir irade sahibi oldukları iddiası ancak insana ve insanın hakikatine dair kati bilgileri ve tecrübeleri olmayan insanların fikirdir. Derin incelemeler göstermektedir ki insan tabiatla ve tabiatın tesiri ile gayet samimi ve zaruri bir münasebette bulunur. Görüşlerini Spinoza (1632-1677) ile destekleyen Büchner, bu düşünürün şöyle dediğini nakletmiştir; "İnsanların bir iradeye sahip olduklarını zan ederek fevkalade mağrur olmaları, yaptıkları işlerin gayet kati olan sebeplerini bilmemelerindendir. Yani irade hissi ancak cehalet neticesidir" (Büchner 2012, s.340).

Büchner, cüzi irade denilen şeyin asla mevcut olmadığını, cüzi irade denilen şeyin insan iradesine tesiri olan unsurlardan kaynaklandığını müdafaa etmektedir. Ona göre bu unsurları üç kategoriye ayırmak mümkündür. Birincisi, her şahsın kendine ait ırsi tabiatıdır. Bu tabiatı maddi, manevi istidatları, temayül ve nefretleri gibi unsurlar şekillendirir. Bunların fiiller üzerinde mutlak tesiri inkar edilemeyecek kadar kuvvetlidir. İkincisi, eğitim ve öğretim vesilesi ile görenekten gelen tesirlerdir ki, bunlar

cüzi iradenin şekillenmesinde önemli rol oynar. Üçüncüsü hayatın ve sosyal şartların tesiridir. Burada umumiyet üzere sadece memleket, toprak, iklim gibi şartların yanı sıra alışkanlıklar, siyasal ve toplumsal yapılar, eğitim, kültür, hayat tarzı, milliyet, ırk gibi amiller vardır. Bu umumi tesirler ile birlikte her şahsın kendisi ve hayatını şekillendiren hususi tesirleri vardır. Bunlar sağlık, beslenme, zenginlik, fakirlik, görgü, saadet vs. dahil edebiliriz (Büchner 2012, s.341).

Büchner'e göre bilim zamanında birçok tereddüt olunan hastalıkları sonradan ortaya çıkardığı gibi, cüzi irade zannedilen şeyinde bir hastalık neticesi olduğu anlaşılacaktır. Eşyayı inceden inceye tetkik eden herkes, insan vücudunda iddia olunan cüzi iradenin teorik ve pratik olarak iflas ettiğine vakıf olacaktır. İnsan hürdür, fakat elleri bağlıdır. Tabiatın kendisine tayin etmiş olduğu sınır geçemez. Yalnız bu sınır içerisinde ve yine tabiatın kanunları altında hareket eder. Bu hareketlerin hepsinde de yukarıda söylenilen tesirler vardır (Büchner 2012, s.347).

Büchner, insanın iradesini kötüye kullanma sebebini eğitimsizliğe ve cahilliğe bağlamaktadır. Ona göre cinayet ve diğer suçların hakiki sebebi eğitimsizlik, ihtiras ve cehalettir. Eğitimli münevver bir kimse kanunlara muhalif hareketlerde bulunmadan işlerini yoluna koyar. Eğitimsiz bir kimse ise suç işlemekten başka çare bulamaz (Büchner 2012, s.347). Buradan çıkarılacak neticeye göre birkaç asır sonra toplum daha iyi, daha akil ve daha bahtiyar bir hale gelecek ve suçlar pek ala azalmış olacaktır. Hatta iyilik ve bilgi seviyesi o kadar yükselecek ki, o vakit şayet bir kimse cinayet işlerse, onun hakkında hüküm verilmesi, Ortaçağdaki Engizisyon mahkemelerinin bazı kimseleri haksız yere sihirbazlık ile itham etmesine benzemiş olacaktır (Büchner 2012, s.349). Ancak insan tabiatı icabı iyilik ve kötülük yapmaya meyillidir. Bu geçmişte böyle olduğu gibi gelecekte de böyle olacaktır. Büchner daima evrim ile bedenin mükemmelliğe ulaşılacağını düşündüğü gibi, muhtemelen şahsiyetlerinde mükemmelliğe ulaşacağını düşünüyor.

İsmail Fenni, iradeye tesir eden unsurlar hakkında Büchner ile hemfikirdir. O da bir fiilin icrasının elbette ki diğer sebeplere tercih ve galip gelen bir sebebin neticesi olduğuna şüphe olmadığını düşünmektedir. Lakin İsmail Fenni'nin ayrı düşündüğü

nokta; bu fiilin sebebi yani insana tercih ettiren sevk edici, her ne olursa olsun yine insanın tabiatı ve şahsiyeti icabıdır. Binaenaleyh buna cebren gerçekleşiyor denilemez. İşlenilen fiil doğru olsun, hata olsun, faydalı olsun, zararlı olsun insanın iradesi ile gerçekleşir. Bunun mesuliyeti insana aittir ve her günkü hadiseler buna şahittir. İnsanın fiillerini bir icbar altında işlediğini ve insanın hiçbir iradesinin olmadığını düşünen Cebriye mezhebi müstesna (Topaloğlu 2016, s.285), İslam alimlerinin bütünü insanın cüzi irade sahibi olduğunu söylemektedirler. İsmail Fenni bir kişinin sokağa çıkıp çıkmama konusunda insanın iradesinin nasıl işlediğini şu şekilde izah eder; her iki fiil hakkındaki sebepleri inceleyen ve karar veren şey insanın iradesidir. İnsan da bu kararı kendisini düşünerek aldığını bilir. İnsanı bir karara iten sebepler ne kadar baskın olursa olsun insan buna karşı koyma düşüncesini sahiptir. Evden çıkmasında faydasız, evde kalmasında ise faydalı bir durum olsa ve yine de evden çıkmayı tercih etse, vicdan insana bu iki ihtimal arasından tercih etme kudretinin eşit paya sahip olduğunu söyleyecektir. İşte bu iktidar İsmail Fenni için cüzi iradedir (1996, s.522).

İsmail Fenni'ye göre insanın gayret konusundaki acizliği ekseriyetle kendi tercihlerinin neticesidir. Ona göre herhangi bir şeye karşı bağımlılık bir fiilin tekrar tekrar işlenmesinden kaynaklanır. İnsan bu gerçeği bildiği halde kötü ve zararlı şeyleri, bir-iki defa işlese, gittikçe bunlara karşı kendinde bir meyil görebilir. Bu meyili alışkanlık haline gelmeden terk etmesi nispeten daha kolaydır. Ancak azim ve metanet göstermeyip, o fiile istikrar ile devam ederek alışkanlık haline gelmesine müsaade ettiği vakit kendi başına belayı davet etmiş ve kötü bir alışkanlık edinmiş olur. Mesela bir genci tütün, alkol ve kumara sevk eden başlangıçta hiçbir sebep yoktur. Bunlar muhtelif sebeplerin tesiri ile sonradan elde edilmiş alışkanlıklardır (Ertuğrul 1996, s.523).

İsmail Fenni, insanın eğitilmesindeki maksadı, nefsin terbiyesi yani insanın kendi egosuna hakim olması olarak görmektedir. Ona göre bu maksadın elde edilmesi imkansız olduğu takdirde terbiye ile uğraşmak abestir. İnsanın eğitim ve uygulama sayesinde kötü meyiller üzerinde büyük bir hakimiyet kuracağında şüphe yoktur. Şayet kişi düşünce ile kötülüklere engel olamıyorsa, iradesi yeterli seviyede kabiliyete ve dirayete sahip değildir. Yoksa kuvvetli bir irade ile birleşen düşünce, nefsani kötülüklere karşı en güçlü savunma mekanizmasıdır (Ertuğrul 1996, s.524).

İsmail Fenni, iradenin hakimiyeti hususunda dinin çok büyük rolü olduğu düşünmektedir. Ona göre dini kuralların uygulanması, nefsin terbiyesine ve ahlakın güzelleşmesine vesile olur. Bu gerçek bazı dinsiz kişilerin bile itiraf ettiği bir durumdur. Tüm dinlerde hemen hemen ortak bir ahlak öğretisi bulunduğu da dikkate alındığında, bilhassa İslam dini bütünü ile mükemmel olmakla insanlığa maddi manevi saadet verici hususiyettedir. Milyonlarca insan İslam dini sayesinde faziletlere sahip olmuşlardır (Ertuğrul 1996, s.524). İsmail Fenni'nin dinar duruşu bu konularda oldukça nettir ve ucu açık bir görüş belirtmemektedir. Böyle düşünmesi de gayet normaldir. Çünkü herkesçe malum bir durum var ki, o da Ramazan ayında suç oranlarının azaldığı gerçeğidir.

İsmail Fenni, bu bapta Kuran-ı Kerim'den bir ayeti ele alır. Mealen; "Sana iyilikten isabet eden şey Allah'tan ve fenalıktan isabet eden şey senin nefsindendir." (Nisa 4/79) ayetini, iradenin ne yönde saf edildiğinin kulun mesuliyetine ait olduğunu şu misal ile izah etmektedir. Mesela; üstün ahlaki vasıflara sahip bir kişinin hibe ettiği çokça para ile okul ve hastane yaptıran bir kişiyi düşünelim. Bu hayırları kimin yaptığı sorulsa o kişi, parayı veren cömert adamın ismini verse edepli bir davranış sergilemiş olur. Çünkü onun parası ile yapıldığı için aslında o adam yapmış gibidir. Ancak bu kişi, okul ve hastane yerine meyhane yaptırsa ve bunu o üstün ahlaklı adamın yaptığını söylese edepsiz bir davranış sergilemiş olur. Çünkü o kişi üstün ahlaklı bir kişidir. Böyle bir kötü işe rıza göstermeyeceği ortadadır. Bunun gibi insan da Allah'ın verdiği imkanları iyiliğe kullanırsa O'ndan, imkanları kötülüğe kullanırsa kendindendir (Ertuğrul 1996, s.327). Bu misal külli ve cüzi iradenin kıyaslanması açısından bir nevi numunedir .

Büchner'in şiddetle müdafaa ettiği dahili ve harici tesirlerin vesilesi ile yapılan tercihin cüzi irade zannedilmesi, Spinoza'nın da benimsediği determinizm görüşünden beslenmektedir. İsmail Fenni determinizmi tenkit etmektedir. Çünkü onlara göre kararı verdiren şey en güçlü sebeptir. En güçlü sebep bu kararı almaya sevk ediyor. Aynı terazinin ağır kefesinin, hafif olanı otomatik olarak yukarıya kaldırması benzer. Bu yüzden insan bir teraziden daha serbest değildir. İsmail Fenni de şiddetli bir kuvvetin karar vermede tesir ettiği konusunda hem fikirdir. Ancak o sebebi kuvvetli yapan şeylerin üzerinde durulması gerekir ki, bunlar da; fikirler, görüşler, temayüller, adetler

ve ahlak gibi unsurlardır. İrade ortaya bir karar koyarken, bu unsurların hiçbirinden beslenmediği veya hiçbirinin etkisinde kalmadığı söylenemez (Ertuğrul 1996, s.522).

Ancak bunun yanında irade için tam manasıyla kesin konuşmak ve sebepleri tayin edebilmek pek mümkün gözükmemektedir. Çünkü tuzun suda eridiğini söylediğimiz kesinlik gibi iradenin ve fiillerin kesinliğinden bahsedemeyiz. Bununla beraber fiilleri kişinin şahsiyetini ve ona tesir eden unsurları bilmek şartıyla ekseriyetle tahmin etmeye muktedir olabilmemiz, determinist görüşün kuvvetli yanını göstermektedir (Güriz 1967, s.218). Fakat Büchner'in iddia ettiği gibi fiillerin ve iradenin tek, yegane bir unsur olarak determinist bir sınır içerisinde görülmesi, materyalistlerin her şeyi madde olarak görmesi gibi tenakuzlar doğurmaktadır. İsmail Fenni'de insanın müspet veya menfi neticesi ne olursa olsun, kendi iradesini ortaya koyan tercihler yapmasında hiçbir mecburiyetin olmadığına dikkat çekmiştir.

6.4 AHLÂK

Davranışların kaynağı olarak özetlenebilecek olan Ahlak'ın kaynağı meselesi, ahlak felsefesinin birikimlerini meydana getirmiştir. İsmail Fenni hayat görüşü olarak merkeze koyduğu İslami bakışını ahlak meselesinde de ciddiyetle müdafaa etmiştir. Ona göre ahlakın kaynağı filozofların görüşleri olamaz çünkü birbirleri ile büyük ihtilafları vardır. Herkes kendi ahlaki anlayışını ortaya koyacak olsa bir birlik asla sağlanamayacaktır. Kominist, Faşist, Anarşist görüşlerin ne kadar ayaklanmalara sebep verdiği de malumdur. Zaten uhrevi olarak mükafat veya mücazata dayanmayan bir ahlaki kanundan büyük bir tesir beklenmez (Ertuğrul 1996, s.323).

İsmail Fenni'ye göre ahlak sistemlerinin en mükemmeli İslam'da mevcuttur. Çünkü bunun haricindeki filozoflar tarafından teklif edilen ahlak sistemlerinin hiçbirisi, dini ahlak gibi insanları birbirlerine bağlı ve ortak bir hedefe yönlendirememiştir. İslam ahlakında, hiçbir millete emsali görülmeyecek derecede üstün meziyetlere sahip kimseler yetiştiği tarihte mevcuttur. İsmail Fenni için yaşadığı dönem içinde bile dini itikatları bozulmamış memleketlerde kemalat görülmektedir. Bu yüzden İslam

ahlakından başka bir ahlak anlayışına ihtiyaç olmadığını düşünmektedir (Ertuğrul 1996, s.323).

Büchner, ahlak konusunun araştırma sahası dışında olduğunu beyan ederek meseleyi ele almaktadır. Düşündürücü olmak ile beraber dürüst bir yaklaşım olduğu söylenilebilir. Ona göre meseleye dair görüşlerinin şayet tutarlı olduğu takdirde, neticesi ne olursa olsun kabul görmesini beklemektedir. Çünkü herkesin tasdik etmesi gereken bir durum varsa o da hakikatin her türlü ifade ve ahlak esaslarının üzerinde olduğunu bilmek ve her türlü neticeye katlanarak kanaat etmektir. Bununla beraber Büchner, her şeyi yıkarak yerine bir şey ikame edemediklerini iddia edenlere, ahlak meselesinin uzmanlığının haricinde bir mevzu olmasına rağmen cevap vermek istemiştir. Ona göre, tabi olduğu zümre, toplumu cehalet ve batıl fikir olmak üzere iki müthiş insanlık düşmanından kurtarmıştır. Bunları yaptığı için tenkit edilmesini ve yerine ne inşa edildiğine ise fen ve hakikatin telafisinin fazlasıyla kifayet edeceğini düşünmektedir. Ona göre fen ve felsefe namına insanlığa çıkan her şey faydalıdır. Zararlı bir şey görülmemiştir. Bazen önemsiz bazı şeyleri geçersiz kılsalar bile onun yerine yüzlerce mühim yeni şeyler icat eder. Fenden başka bir takım hayali saadetler insanları bir müddet için teselli edebilirler. Halbuki hakikat ve fen bazı defa acı bile olsa, netice itibari ile insanlığa gayet mutluluk ve menfaat sunar (Büchner 2012, ss. 350-351).

Büchner, ahlak ve adetlerin kilisenin ve dinlerin tekelinde olmasına itiraz etmektedir. Ona göre eğer kilise ve din, ahlakı destekleyip güçlendirme çalışmasalardı şimdiye kadar çoktan zayi olmuş ve yerlerine çok daha iyileri gelmişti. Halbuki ahlak ile din veya ahlak ile kilise birbirlerinden o kadar ayrı şeylerdir ki, pek eski zamanlardan beri insanların hakiki rahipleri ve hakiki hamileri, dinlerden ziyade eğitim ve öğretim, iyilik ve hürriyet olmuştur (Büchner 2012, s.351). Büchner’in ahlaka dair itirazlarında, Hıristiyanlık ve Kilise tarihindeki vahim olaylara bir tepki olduğu aşikardır. Lakin bu tepkinin bütün dinler için veya hususen İslamiyet için de geçerli olabilmesi için, kapsamlı bir mukayeseli dinler tarihine müracaat etmekte fayda var.

Büchner, ahlakın doğuştan geldiğini düşünmemektedir. Ona göre ahlaki fikirler bir takım muayyen kanunlar halinde herkesin ruhuna semavi bir kuvvet tarafından kazanılmamıştır. Belki bir takım uzun tecrübeler ve pratikler sonrasında doğmuştur. Yani insan Tanrı tarafından bahşedilmiş bir lütfa sahip değildir. Birtakım idealistlerin ve ilahiyatçıların dedikleri gibi eğer insanın üzerinde Tanrı tarafından hayır ve şer tohumu mevcut olsaydı o zaman herkesi ahlaka davet eden kişilerin gayretleri anlamsız bir şey olurdu. Gelecekteki mükafat ve mücazat, yani cennet ve cehennem vaadi, hatta dünyadaki cezalar dahil, hepsi de pek manasız birer muamele olurdu (Büchner 2012, s.351).

Büchner, ahlak ile din arasında hiçbir irtibat olmadığına tarihin şahitlik ettiğini delil göstermektedir. Buna göre şimdiye kadar tarihte en dindar kavimlerin en ahlaklı olduğuna dair hiçbir şey bulunamamıştır. Hali hazırda da böyle bir gayeye rastlanılmıyor. Tam aksine dindarlık bir de taassup derecesine vardırılırsa tarihte de görüldüğü gibi bir çok felakete yol açabiliyor. Çağımız da bile gözüküyor ki kilisenin hüküm ve nüfuz sahibi olduğu yerde asla vicdan hürriyeti yoktur. Ahlak denilen şey, gelişmiş medeniyetlerin olduğu yerlerde görülebilmektedir. Bir başka durum da Buda, Konfüçyus gibi Tanrı tanımaz bazı din kurucuları, hiçbir ahiret düşüncesi olmadan yalnız dünyevi yüce ahlaktan bahsetmişler. Kilisenin hükmettiği yerlerde din adına bir çok cinayet af edilir. Bunun için bir dinsiz hiçbir şekilde af hakkını elde edemeyeceğini bildiği için, daha ahlaklı davranır.

Bu tenkitlerden sonra Büchner (2012, ss.352-353) ahlakı ve oluşumunu şöyle izah etmiştir;

> *Bizim ahlak hissi dediğimiz şey, bir takım adetlerden ve adetlerin ırsen intikal ederek sevk-i tabii (içgüdü) haline girmiş içtimai şekillerinden inkişaf eder bir histir. Şu halde ahlak bizdeki içtimaiyat kabiliyetinden husule gelir ve fikirlerimize, ihtiyaçlarımıza ve bulunduğumuz cemiyetin şartlarına göre terakki ve tehavvül eyler. Şu halde cemiyet halinde yaşamakta bulunan insanlar yekdiğerine karşı bir takım mütekabil vazifelerle mükelleftir ki, işte bu vazifeler yine zamanın müruruyla tekamül ede ede nihayet ahlakın esaslarını vücuda getirmiştir. Bu hal aile hayatının teşkiliyle başladı. Sonra insanlar kabile haline girdiği zaman oldukça tavazzuh etmeye yüz tuttu ve nihayet hükümetler teşekkül edince daha ziyade mükemmeliyet arz etti. Şu halde ahlak denilen şey her ferdin kendine mahsus ihtiyaçlarına tekabül ettiği halde, din cemiyet halinde yaşayan insanların ihtiyaçlarına tekabül ediyor. Binaenaleyh ahlak hiçbir zaman dinden doğmamıştır. Onun menşei tamamıyla ayrı ve müstakildir.''*

Büchner'in ideal ahlak fikrini, dinin yerine bilimin gelmesi üzerine tesis etmiştir. Ona göre ahlakı bir takım dinlerde ve metafizik fikirlerde aramaktan vazgeçilmelidir. Zaman ilerledikçe görüldüğü gibi bugün dinin yerini bilim, inancın yerini hakikat ve riyakar bir ahlakın yerini pozitif bilimlere dayalı ahlak almaktadır. Bundan sonra Büchner şayet, tabii bir ahlaktan bahsedilecekse dinlere veyahut başka fikirlere ihtiyaç olmadan Konfüçyüs'ün ortaya attığı ilkeye başvurulmasını öne sürmektedir. "Kendine yapılmasını istemediğin şeyi başkasına da yapma." sözüne ilaveten "kendine yapılmasını arzu ettiğin şeyi başkasına da yap" kaidesi de ilave edildiği takdirde, dinlerin bile vaat edemeyeceği üstün bir ahlaka ulaşılır. Bundan daha faydalı ve tatbiki kolay bir kaide görünmemektedir (Büchner 2012, s.355).

İsmail Fenni, Büchner'in açıklamalarının hakikati ortaya çıkarma gayesinden ziyade sadece ateizm fikrinin öne sürüldüğünü düşünmektedir. Ona göre, Büchner umumi olarak ahlaka karşı eleştirilerde bulunurken, ahlakın yerine koymaktan başka çare bulamadığı "tabii ahlakı" öne sürerek, ilahi ve dini düşüncelere hacet kalmayacağını tasarlamıştır. Hatta bu görüşünü kuvvetlendirmek için batıl bir düşünce olarak gördüğü dinin zararlarını da anlatmıştır. Oysa insanların zihinlerini batıl fikirlerden kurtarmanın, alimlerin ve filozofların en mühim vazifelerinden olduğuna İsmail Fenni'de kanidir. Lakin Bücher'in batıl kabul ettiği fikirler esasında Allah'a ve Peygambere inanmaktır ve şayet bunlar ortadan kalktığı takdirde her şey yoluna girecektir. Halbuki Allah'ın varlığı ve peygamberlerin doğruluk ve ismetleri inkar edilemeyecek derece açık şeçik iki hakikattir. Materyalistler, bunları inat ve gururlarının sebebi ile yok saymakta ısrar etmekteler. İsmail Fenni için itikat hayali ve boş değil, fiili ve tecrübidir. Çünkü nizam-ı alem tecrübe ile sabittir. Peygamber mucizesi olan Kuran'da meydandadır. Bilime ve deneye baz alma iddiasında bulunan Büchner bunlara karşı bilimsel ve deneysel bir bilgi ibraz edememiştir (Ertuğrul 1996, ss. 529-530).

Büchner'in insanlığın saadeti için öne sürdüğü Konfüçyüs hükmü, diğer dinler bir kenara, İslam dinin bütün esaslarında zaten mevcuttur. İsmail Fenni bu konuda şu hadisi nakletmiştir; "Sizin hiç biriniz kendi nefsine ne isterse, din kardeşine de aynı şeyi istemedikçe iman etmiş olamaz. Yani iman-ı kamil ile mümin olamaz." Sonrasında İsmail Fenni, iddialara karşı şu eleştirileri yöneltmiştir; Eğitim ve öğretim de zaten dinin

en mühim vazifelerinden birisidir. Kültürden ve örften gelen münasip hükümler de uygulanmaktadır. Güzel örnekler İslam adabından sayılmıştır. Dinin emrettiği adalet ve hakkaniyet hükümleri zaten insanların saadetinin ve hürriyetinin sorunsuz bir şekilde temini içindir. Tüm bunların yanında İslam dininde; hayat kalitesinin yükselmesi, huzurun temini ve bilimin gelişmesi için zamanın şartlarına göre kanunlar koymaya hiçbir engel bulunmamaktadır (Ertuğrul 1996, s.530).

İsmail Fenni, dini taassubun pek çok cinayetlere sebebiyet verme iddiasını, taassubu iyi olan ve kötü olan olarak ikiye ayırarak açıklamıştır. İyi olan taassup, dini vazifeleri yerine getirmek için sarf edilen çabadır ve bu hususta tembellikten kaçınmaktır. Bunun hiçbir zararı yoktur çünkü dini vazifeler hayırlı amellerden ibarettir. Kötü olan taassup, ilahi emri çarpıtma ve değiştirme demek olduğundan dinende kerih olup vebali vardır. Bu halde bulunan dar fikirli adamların her yerde ve her zamanda bulunabileceğini İsmail Fenni'de kabul etmektedir. Ancak İslam tarihinde, taassubun Engizisyon zulümleri gibi örneklerine rastlanmamaktadır (Ertuğrul 1996, s.531).

İsmail Fenni, kilisenin günahları affetme kudreti ile alakalı olarak, İslam dininde af ve bağışlama Allah'a mahsus bir hak ve salahiyet olduğundan, bu itirazın Müslümanlar ile bir alakası olmadığını düşünmektedir. Bu afta, Allah'ın hukukuna karşı işlenmiş günahlar için geçerli olup, kul haklarına dair meseleleri kapsamaz. Dolayısıyla İslam nazarında mutlak adalet ahirette yerini bulacak, hatta hayvanların bile hakkı alınacağı bildirilmiştir (Ertuğrul 1996, s.531).

İsmail Fenni, dinlerin insanlar arasında ihtilafa sebebiyet verdiği düşüncesine itiraz etmektedir. Ona göre hakiki dinler, insanların dünyevi ve uhrevi işlerini salim kaidelerle bağlamakla aralarında hakiki bir kardeşlik kurmak hikmetine dayanmaktadır. Lakin insanların bir kısmı, bilhassa zorba takımı, şahsi emelleri tatmin etmek için her türlü vesileden istifadeye kalktıkları gibi dinden de istifadeye kalkmışlardır. Mesela Hz. İsa'nın öğretilerinde kan dökmeyi yasaklayan, üstüne bir insanın yanağına vuran kimseye diğer yanağını çevirmesini ve düşmanlarını bile sevmesini emrettiği halde, Hıristiyanlar arasında birçok kez harpler ve cinayetler işlenmiştir (Ertuğrul 1996, s.532). Aslında benzer şeyler İslam tarihi içerisinde de görülmüştür. Kanaatimizce burada

vurgulanmak istenen tüm semavi dinlerin ahlak ve huzur noktasında ortak hedefleri olduğu halde, bu dinlere mensup menfaat-perest kişilerin bozgunculuk yaptıkları ortak bir durumdur.

İsmail Fenni'ye göre din tarafından vaaz olunan ahlaki kurallar insan tabiatına aykırı değildir. Bu yüzden ahlaki kuralların uygulanmasında ne bir mani, ne de bir zarar vardır. İslam dinin kurduğu ahlak sisteminin neticeleri bin dört yüz senedir ortadadır. Sadece tüm kötülüklerin anası olan içkileri yasaklaması bile onun diğer ahlaki kurallara tercihi için kafidir. Esasen İslam ahlakın nefsin terbiyesi, madden ve manen yükselmeyi ve üstün bir ahlaka sahip olmayı hedefler. Nefsin meşru olmayan arzularına engel olmaktır. Buna erişmek imkansız olmasa da, nefs ile yapılan cihada bağlıdır. Çünkü yapmak zordur, yıkmak ise kolaydır. Ahlakta da bozulma kolaydır fakat yükselmek bazı zorluklara katlanmayı ister. Bir merdivenin çıkılması dahi biraz zahmet verirken ahlakın olgunlaşması için oldukça gayret gösterilmesi aşikardır. Bir insan ne kadar zeki ve akıllı olsa da nefsine hükmedilme konusunda zafiyet gösterirse artık ona engel olmaya gücü yetmez. Bir nevi kendi eliyle kendini tehlikeye atmış olur (Ertuğrul 1996, s.533).

İsmail Fenni, ahlakı güzelleştiren şeyin Allah korkusu olmadığını ve dinin yerine bilimin alması gerektiğine İslam dininin yüce esaslarını delil göstererek itiraz etmektedir. Ona göre İslam dini, müminleri hem Dünya hem de Ahiret için çalışmakla mükellef tutmuş olduğundan bu iddianın muhatabı İslam dini değildir. Çünkü Müslümanlara göre hikmetin başı Allah korkusudur. Allah korkusu olmayan yerde adalet ve emniyet büsbütün sağlanamasa bile noksandır. Bu yüzden İsmail Fenni için noksan bir kuvvetten mükemmel bir tesir beklenemez. Bazen de toplum için insanlar, mallarını ve hatta canlarını feda etmesi mecburiyetinde kalır. Bu fedakarlığı, insanlara canı gönülden yaptıran olan şey ahret mükafatı ümididir. Ahiret mükafatı olmasa yerine, kanuni mecburiyet veya adının tarihe geçme düşüncesi olsa, uhrevi hisler ağır basar. Ekseriyetle kanuni mecburiyet ile bu ihtiyaç karşılansa da, zorla görülen bir iş, arzu ile ve Allah rızasını isteyerek yapılan işe hiçbir vakit benzemez (Ertuğrul 1996, s.533).

İsmail Fenni ahlakın doğuştan gelip gelmediği meselesini, İslam'ın veciz kaidelerini misal göstererek izah etmiştir. Ona göre insanların kendi akılları nispetinde, toplumsal

hayatı nizama sokmak için bir takım ahlaki kurallar koymalarında bir mahsur yoktur. Ancak vahiy ile doğrulanmış hakiki dinin kuralları diğerlerinden kat kat üstündür. Çünkü bunun başlıca sebepleri, peygamberlerin insanların en akıllıları olması, vahiy ile kuvvetlendirilmeleri, zamanlarının ve gönderildikleri toplumların ihtiyaçlarını herkesten daha iyi tespit edebilme imkanına sahip olmalarıdır. Avrupa ve Dünya'da her sene binlerce ahlaka dair eserler yayınlanmakta ve ahlak teorileri ortaya atılmaktadır. Ancak tim insanlar ortak bir ahlak anlayışı etrafında birleşememektedir. Çünkü oluşan birçok ahlak anlayışı farklı bilgi seviyelerine sahip, farklı düşünen ve kendini bu konuda uzman gören kişiler tarafından ortaya atıldığı için, hiç birisi takip edilecek üstün ahlak anlayışını tam olarak tayin edememektedir. Halbuki İslam ahlakının icaplarını, her Müslümanın yerine getirmesi mecburidir. Bu sayede farklı ve ayrıştırıcı düşüncelere yer kalmaz (Ertuğrul 1996, s.534).

İsmail Fenni, Büchner'in ilmi ahlak teorisinin bir hülyadan ibaret olduğunu, Fransız bilim adamı Henri Poincare (1854-1912)'den delil getirerek cevaplamaktadır. Buna göre, bilime dayalı ahlak ilmi diye bir şey yoktur ve hiçbir vakitte olmayacaktır. Lakin fen, ahlak ilmine araştırma ve incelemeler ile yardımcı olabilir. Yani kapsamlı bir saha olan fen, ahlaka ancak hizmet edebilir. Ancak İsmail Fenni eksik bir bilim ve fen anlayışının kötü neticeler doğuracağını düşünmektedir. Bu yüzden fen bilimleri tam olarak kafi gelmeyebilir. Çünkü fen ile sadece belirli alanlarda bilgi edinmek mümkün. İnsanın tam olarak her yönüyle araştırma ve inceleme imkanı yoktur. İsmail Fenni, ahlak ve fen geliştikçe birbirlerine uygun ve uyumlu bir hale geleceği iddia ve temennisindedir (Ertuğrul 1996, s.535).

Büchner, ahlak bahsini diğer görüşleri gibi, tanrısız bir zemin üzerine inşa etmiş ve izah etmeye çalışmıştır. Din yerine bilimi koymak istemesi, kiliseyi karşı yapılan bir tenkit gibi gözükse de esasen ilahi olan tüm izah ve inanışları imha etmek istemektedir. Bunu ise akıl ve bilimin gösterdiği usul ile sağlama hedefindedir. Oysa zaten dinler bilhassa İslamiyet, muhteva ettiği hükümlerin maksadı; aklın, bedenin, ailenin ve toplumun yararı için olduğunu izhar ettiği halde aksini iddia etmek büyük hata olacaktır. Bunun yanında Hz. Peygamberin emsalsiz hayatı ve; "Ben ancak, güzel ahlakı tamamlamak

için gönderildim.” beyanı da bilinmekteyken, dinin ahlaka muhalif olduğunu beyan güçtür.

Ahlak mevzusu, tüm insanlığı ilgilendirir ve insanın hayatındaki konumunu belirler. Bu yüzden ahlak, Ruhçular için zaten dinin en temel yapı taşlarından olduğu için hak ettiği itibarı fazlasıyla görmektedir. Ancak maddeciler ahlak mevzusunu es geçememiş, Büchner’in de ifade ettiği gibi, uzmanlık alanı olmasa da belki hakikate isabet eder düşüncesi ile görüşler beyan etmiştir. Yalnız maddecilerin farkı, ahlaka verdikleri ehemmiyette değil, onu ilahi olmayan sadece bilimsel bir zemine kurmaya çalışmalarıdır. Tarih boyunca ahlaki sistem inşa etmek niyeti ile birçok düşünür ve filozof görüşlerini açıklamıştır. Ancak bunlar, tüm dünya halkları arasında dinlerin beyanları gibi müşterek bir kabul görmemiştir.

6.5 BİLGİ

İnsan sahip olduğu aklı, düşüncelerini belirli bir cihete sevk ederek, fikirler hasıl eder. Bunların üzerine düşünce ekolleri, bilim ve felsefe tasavvurları oluşturulur. Materyalizm de zaman içerisinde kendi usulüne göre bir bilgi, bilim ve felsefe tanımı yapmıştır.

Bilgi, en basit manasıyla insanın kendisi, dış dünya, başkaları ve geçmiş ile alakalı sahip olduğu doğru inanç veya düşünceler bütünüdür. Bilgi birtakım melekeler vasıtasıyla elde edilebilen fiziksel, zihinsel ve metafiziksel olarak üç seviyede bir irtibata sahip idrak ve zihin halidir (Cevizci 2017, s.74).

Felsefeciler bilginin yapısını inceleyerek epistemoloji veya bilgi felsefesi sahasını inşa etmişlerdir. Bu bağlamda epistemoloji bilginin; imkanını, kaynağını, tabiatını, doğruluğunu ve hudutlarını tetkik eder. Filozoflar, en temel sorunlardan olan bilginin kaynağını, beş farklı şekilde incelmişlerdir. Birincisi kaynak olarak aklı gören akılcılar, ikinci olarak elde edilen tecrübeleri kaynak gösteren deneyimciler, üçüncü olarak aklın ve tecrübenin karışımını kaynak gören sentezciler, dördüncü olarak hususi bir ilham

kabiliyetini kaynak gören sezgiciler ve beşinci olarak bilgide insanın kendi inşası ve yaratısı olanı bileceğini müdafaa eden inşacılar sayılmaktadır (Cevizci 2012, s.68).

Büchner için bu meseleyi halledebilmek için evvela bazı esasları kabul etmek gerekmektedir. Ona göre bu esaslar şu şekildedir; insan yüce bir alemden geldiği fikrinden vazgeçmeli, şimdiki mevcudiyetini, hakikatini ilk haline geri getirmek için yeryüzüne ait bedeninden kurtulma düşüncesini terk etmeli, insan ile onu meydana getiren tabiat arasında maddi olduğu gibi manevi bir irtibat olduğunu kabul etmelidir. Çünkü insan kendine has tabiatını bu kainattan alıyor, eğer bu kainattan ayrılacak olursa, kökü topraktan ayrılan bir bitki gibi derhal yok olacaktır (Büchner 2012, s.268).

Büchner, yaşadığı asrın başlarında bazı Alman filozofların halen ruhçu bir takım düşüncelere sahip olduğunu kınayarak ifade ettikten sonra, hızla terakki eden fenlerin, deney ve gözleme dayalı usulüne karşı hiçbir beyhude fikir muzafferiyet kazanamayacağını düşünmektedir. Büchner, doğuştan hiçbir bilginin gelmediğini, edinilen tüm bilgilerin deney ve gözlem vasıtasıyla duyular tarafından toplandığını düşünmektedir. Buna mukabil Descartes (1596-1650)'in doğumdan sonra edinilen bilgilerin, evvelden verilenlerin hatırlanması olarak ifade ettiği bilgi anlayışına, John Locke (1632-1704) 'un duyumculuğu ile karşı çıkmıştır. Sonrasında ise talebesi Thomas Hobbes (1588-1679) Locke'un teorisini bir adım daha ileriye götürerek, bilgiyi duyu tecrübesine bağlı, akıl ve zeka denilen şeyin duyular vasıtası ile kabul edilen ve duyu sinirleri vasıtası ile aktarılan izlenimlerin bir özeti ve sonucu olarak izah etmiştir (Büchner 2012, s.269). Bilgi felsefesinin böylesine belirleyici bir rol alması 17. Aşıra denk gelir. O zamana kadar ekseriyetle varlık felsefesi tartışılmışken yerini 17. asırda bilgi felsefesi almış ve modern dönemin temeli atılmıştır (Cevizci 2012, ss.11-12).

Büchner'e göre kendi fikirlerinin kaynaklarını yeterince tetkik etmeyen kişi, bu bilgilerin esas amillerini unutarak onları doğuştan geldiğini zanneder. Ona göre, harici tesirler olmasa insanda hiçbir bilginin oluşması mümkün değildir. Bir fikrin nereden geldiğini biliyorum demek için körü körüne tabiatüstü bir kuvvetin mevcut bulunduğuna hükmetmek gerekir ki, bu da ancak dar görüşlü kimselere mahsustur. Birde bazı bilgiler vardır ki bunlara a priori bilgiler denir. Mesela zaman, mekan ve

sebep gibi bilgiler bu kabildendir ki, birçok filozof bunların hiçbir surette tecrübe mahsulü olmadıklarını, Tanrı tarafından verildiğini ve bunlar olmasaydı tabiata dair hiçbir bilgimizin olmayacağını iddia ederler. Bu düşünce, a priori bilgilerin tanrı tarafından verilmesi haricinde esasen doğrudur. Belki insan zekası ile dış alem arasındaki karşılıklı ilişkinin neticesi olarak teşekkül etmiştir. İhtimal ki, idrak edebilme kabiliyetimizin genişliği ve bilginin devamlı işlenmesi, beyinde zaman ve mekan için belirleyici bir ölçü olabilir (Büchner 2012, s.276).

Büchner'e göre bilgilerin doğuştan gelmediğine dair en kuvvetli delillerden biri de, güzellik, estetik ve ahlaka ait telakkilerin çeşitliliğidir. Ona göre eğer fikriyatımız tanrı tarafından bahşedilmiş olsaydı mezkur unsurlara ait telakkilerimiz her tarafta, her şahısta aynı değeri, aynı niteliği taşıması gerekirdir. Halbuki tam tersini görmekteyiz. Bu tarz fikirler değişkenlik arz eder. Bunun en bariz misali modadır. Moda namına her zaman yeni ve hayrete şayan hatta birbirine zıt bir takım süsler icat olunur. Yine bazı antikalar vardır ki, kendi zamanlarının en güzelleri olarak yapıldığı halde şimdi bizde hiçbir tesir uyandırmaz (Büchner 2012, ss.276-277).

Büchner'e göre ahlaki fikirler, doğuştan gelmemiş yavaş yavaş evrimleşen bir terbiyenin neticesinde oluşmuştur. Çünkü kavimler henüz ilkel ve vahşilik halinde bulunurken her türlü ahlak fikrinden mahrum bulunmaktaydılar. Mesela o zamanki kavimlerde mülkiyet anlayışı yoktur. Hırsızlık ise hepsinin nezdinde mubah görülmekteydi. Hintlilerce iyi icra edilmiş bir hırsızlık takdire şayan bir harekettir (Büchner 2012, s.279). Fiji adası yerlileri arasında kan dökmek bir suç değildir belki şeref kazandıran bir iştir. Katledilen ister kadın olsun ister çocuk olsun, katile kazandırdığı şöhretin yanında bunların bir ehemmiyeti yoktur (Büchner 2012, s.281). Avustralya'nın yerlileri en müthiş cinayetleri hiç tereddüt etmeden işlerler (Büchner 2012, s.282). Çin vahşileri kız çocuklarını boğarlar. Eğer biraz tarih karıştırılacak olursa intiharın da takdire şayan bir şecaat eseri olduğu görülür (Büchner 2012, s.283). Şimdiki kanunlar, adetler her tarafta aynı şekilde görünüyorlarsa bunun sebebi de pek tabiidir. Harici sebepler bunu icap ettirmektedir. O sebebin mevcut olmadığı yerler ise hala eski halde bulunup mutlaka aynı şekle tabi olma mecburiyetini henüz hissetmiyorlar. Mesela Roma kanununda çocuk düşürmenin hiçbir cezası olmadığı halde, bu gün her tarafta

çocuk düşürmek kanunen men edilmiş ve şiddetli cezalar tertip olunmuştur. Halbuki Çinliler henüz bu lüzumu hissetmediklerinden çocuk düşürmeyi gayet tabii ve mubah bir fiil olarak görmeye devam ediyorlar (Büchner 2012, s.284). Velhasıl kelam şurası muhakkaktır ki, medeniyet terakki ettikçe ahlakın seviyesi yükseliyor, cinayetler azalıyor. Dolayısıyla adalet düşüncesine doğuştan gelmiş bir fikir nazarıyla bakılamaz (Büchner 2012, s.285).

İsmail Fenni, ilk hakikatlerin kaynağı olarak tanımladığı doğuştan bilgi meselesini, tecrübi ve fıtri olarak ikiye ayırdıktan sonra doğuştan sahip olunan bilgi anlayışının üzerinde durarak açıklamaktadır. Ona göre birincisi, hakikatlerin sonradan kazanılan tecrübeler vesilesi ile oluştuğunu söyleyen "tecrübiyye", ikincisi insanda fıtri olarak bir takım hakikatlerin bulunduğunu kabul eden "fıtriyye" mezhebidir. Ona göre fıtriyye, yani doğuştan gelen bilgilerin varlığına inanan kişiler, cisimlerin bilgisini, meydana gelen bazı olaylar ışığında bilinebileceğini düşünmektedirler. Lakin bu olayların bir cevherde gerçekleştiğine ve bir müdahalenin zorunluluğuna inanırlar. Halbuki bu cevher görülmez ve mahiyet itibari ile bilinemezdir. Bu yüzden cevher tasavvurunun insan zihninde önceden doğuştan olması lazım gelir. Benzer bir şekilde, bir hadisenin diğer bir hadiseyi tetiklediğini görülür. Bunların birincisinin ikincisinin sebebi olduğuna inanırız. Ekseriyetle bu düşünce tutarlıdır. Bu sebep tasavvurunun bize doğuştan gelmesi gerekir. Bunun gibi kainattaki cisimler aldatıcı bir görünüşten ibarettir. Oysa insanda ezeliliğe ve ebediliğe dair tasavvur varken, Alemde ezeli ve ebedi hiçbir şey bulunmaz (Ertuğrul 1996, ss. 476-477).

İsmail Fenni, estetik, ahlak ve metafizik tasavvurların doğuştan gelmediğini düşünerek, bu hususta Büchner ile mutabıktır. Çünkü ona göre bu tasavvurlar zamanla kavim ve şahıslara göre değişir. Bu yüzden fıtri değildir, eğer fıtri olsaydı, peygamberlerin gönderilmesine hacet kalmazdı. Lakin eserden müessire gidilmesi, insanda aklın icaplarından olarak fıtridir. İşte insana; "dindar bir hayvan" denilmesi bundan dolayıdır. Bir çok insan kendisinin ve alemin yaratıcısının ve yapıcısının eseri olduğuna inanmış, ancak yüce bir peygamberin irşadı olmadan bu düşünce yeterli değildir. Çünkü bu konuda tam ve doğru bir fikir sahibi olmayanlar, kendi hayalleri ile oluşturdukları bir tanrıya inanmışlardır. (Ertuğrul 1996, s.478).

İsmail Fenni, Büchner'in bilgiyi sadece hissedilebilen alem ile sınırlamasına bir nevi katılmaktadır. Ona göre de hissedilebilen alemin ötesi, aklın idrak seviyesinin üstündedir ve böyle olduğundan yalnız iman edilebilir. İslam alimleri metafizik hakikatler için akla uygun ve ikna edici bir çok delil göstermiştir. Selim akıl sahipleri için bu hususta şüphe ve tereddüde yer yoktur. İyi ve kötü hakkındaki fikirler inandırıcı bulunmasa bile, iyi ve kötü arasındaki fark yalnız akıl ile ayırt edilebilir. Aklın bu hususta vereceği hüküm doğal olarak, aklın ne kadar gelişmiş ve kabiliyetli olduğuna göre değişir. Mesela, babasını yemiş bir vahşiye bunun sebebi sorulduğunda; "Pederimi köpeklere ve diğer hayvanlara ve haşarata mı yedirteyim? Ben ona kendi vücudumu mezar yapıyorum. Bu suretle kahramanlık ve diğer faziletleri bana intikal edecektir." cevabını veriyor. Demek ki yamyamlığı hayırlı bir iş olarak yapmaktadır. Görüldüğü gibi bu fikirler kişiden kişiye veyahut zamandan zamana değişebilir. Ancak İsmail Fenni, dindar yönü ile bu meselenin hakkını peygamberlerin verebileceğini düşünmektedir. Peygamberlerin bulunmadığı devirlerde bu işi ilim ve hikmet ehli kişiler görmüştür (Ertuğrul 1996, s. 478).

İsmail Fenni, alemde görünenler ile alakalı bilgiler için akıl, deney ve gözlem usulüne, tabiat ötesi içinde ilahi yardım olarak gördüğü peygamberlerin bilgisine tabii olunmasını gerektiğini söylemiştir. Büchner ilahi bir otoriteye ve metafizik her türlü tasavvura karşı olduğundan bilgiyi de müşahede edilebilen alem ile sınırlı tutmak mecburiyetindedir. Ancak insan tarih boyunca metafizik soruların peşine düşmüş, bir bakıma fiziki alem tüm soruları cevaplamaya kifayet etmemiş ve ötesini aramaya sevk etmiş denilse yanlış olmaz. Bu bakımdan İsmail Fenni'nin nazariyatı, meselenin daha geniş bir şekilde incelenmesine imkan vermektedir.

7. SONUÇ

Kainatı merak ve izah etme gayretinde olan insan, mevcut şeylerin bilgisinden hareketle henüz ulaşamadığı şeyleri anlamaya ve anlamlandırmaya çalışmıştır. Materyalist düşünce ise sadece maddenin bilgisinden yola çıkmış ve madde ile aynı hususiyetleri taşımayan kavramların reddine hükmetmiştir.

Materyalizmin kökleri milattan önce Yunan düşünürlerin izahlarına kadar uzanan bir serüvene sahiptir. Esas gelişimini ve şöhretini 17. asırdan sonra, Thomas Hobbes ve La Mettrie, Holbach, Diderot gibi düşünürlerin çalışmalarından sonra elde etmiştir. Mekanik bir materyalizm anlayışı gösteren bu düşünürler, ruhun varlığından şüphe etmemiş lakin onun kaynağında ihtilaf ederek, madde haricinde bir şey olmadığını düşünmüşlerdir. Materyalistler için her şeyin merkezi maddeden ibaret olduğu için, hemen hemen hepsi dine ve yaratıcı bir ilaha karşı keskin düşüncelere sahip olmuşlardır. Onlar için bütün bilgilerin kaynağı fendir ve buna ruh ve ahlak bile dahildir. Eserlerinde spritüalist felsefelere şiddetli karşı çıkmışlardır.

19. asra gelindiğinde, bilim ile felsefe birbirini tamamlayıcı ve kainatı izah edici bir kisve kazanmıştır. Bu iki alanın ortak faaliyetlerine büyük merak uyanmıştır. İlerleyen zamanlarda pozitivizme doğru kaymış ve bilhassa Alman düşünürlerin temelini attığı bir akım oluşmaya başlamıştır. Vogt, Büchner, Haeckel bu temsilciler arasında öne çıkanlardandır.

Bu gelişmelerin Osmanlının zayıfladığı dönemlere denk gelmesinin bir talihsizliği olacaktır ki, yenilikler, çareler ve arayışlar içerisinde materyalist-pozitivist fikriyata can simidi gibi tutunan aydınlar çıkmıştır. Bu hadiselere en çok katkı sağlayanlar, şüphesiz ki Baha Tevfik ve Ahmed Nebil'in tercümeleriyle ülkemizin materyalizm alanında derin bir etki bırakan "Madde ve Kuvvet" kitabıdır. Bu kitap beklide tahmin edilenden fazla bir tesir uyandırmış olup, başta tezimin temel noktasını oluşturan İsmail Fenni'nin Materyalizmin İflası ve İslam isimli kitabı olmak üzere: Emin Feyzi'nin İlim ve İrade'si, İsmail Ferid'in İbtal-i Mezheb-i Maddiyyun'u ve Harputizade Hacı Mustafa Efendi'nin Red ve İsbat'ı Büchner'in iddialarını çürütmek için yazılmıştır. Yazma sebep

ve niyetlerini, fikir ve zihniyetlerini kısaca belirttiğimiz bu fikir adamları, haklarında daha fazla araştırmayı hak edecek mevkidedirler.

İsmail Fenni bir yandan memuriyet vazifesini sürdürürken bir yandan edebiyat, şiir, musiki gibi alanlarla meşgul olmuş, hususi olarak ise felsefe, ilahiyat ve tasavvuf alanlarında çalışmalar yapmıştır. Bu alanda birçok eser yazmıştır. Bu eserleri yazmasındaki gayesi Avrupai batıl fikirlerin, kafi bir surette fikri zemini bulunmayan bazı Müslümanları tereddüt ve şüphelere sevk etmesine mani olmak ve İslam dininde muarızların iddia etkileri gibi tenakuz ve aklı dışı fikirlerin bulunmadığını göstermektir. İsmail Fenni'yi, Büchner'i eleştiren diğer düşünürlerden ayıran en bariz vasfı belki de bu akılcı ve dindar duruşu ile imani meseleleri müdafaa ve münazara etmesidir.

İsmail Fenni'nin eserlerinde takip ettiği usul, akli ve nakli deliller ile harman edilen ve mutabık olduğu Batılı filozof ve bilim adamlarının görüşleri üzerinedir. Buna misal olarak "Hakikat Nurları" isimli eserinde Yunan Tarihçi Plütarkos'un "Dünya'yı dolaşınız; duvarsız, edebiyatsız, kanunsuz, servetsiz şehirler bulacaksınız lakin; ibadethanesiz, mabutsuz, duasız, kurbansız bir şehir hiçbir vakit görülmemiştir." sözünü gösterebiliriz. İddialara evvela akli ve ilmi izahlar getirip, sonra bunları sıkı sıkıya bağlı olduğu Kuran ve Sünnet anlayışından misaller ile desteklemiştir. Dindar tavrını esirgememiş bilakis bazı bahislerde dolaylı, bazı bahislerde de doğrudan ortaya koymuştur.

İsmail Fenni materyalizme karşı evvela Allah'ın varlığının delillerini ortaya koyarak başlamıştır. Bu şekilde bir usul izlemesindeki maksat kanaatimizce, materyalistlerin inkar edemedikleri bazı hususiyetleri bir yaratıcıdan alıp maddeye verme gayretini göstermek ve meselenin temeli olan alim ve hakim olan bir ilahi kudretin varlığına imanın neticesinde zincirleme olarak birçok meselenin açıklığa kavuşabileceğini düşünmesidir. Bundan ötürü İsmail Fenni yaratıcıya imanı savunmalarının merkezine almış ve sık sık vurgulamıştır.

İsmail Fenni için kainat bir eserdir ve bu eserden yola çıkarak eser sahibine varmak gerekir. Bu düşünce ona göre fıtri olarak her insanda bulunmaktadır. Çünkü insanı diğer

canlılardan ayıran şey bunun gibi akıl yürütme kabiliyetleridir. Allah'ın eseri olan bu kainat aslında sıfat ve isimlerinin sergilendiği bir mekandır. Zatı bu dünya şartlarında görünemeyecek olan yaratıcı, kendini eserleri yani isim ve sıfatları ile göstermektedir. Allah'ı doğru tanıyabilmek bu idrake sahip olmak ile mümkündür.

İsmail Fenni, zikredilen anlayışın sistematik bir ekol halini almış olan Vahdet-i Vücud düsturunu benimsemiş ve bu felsefeye ile birlikte İbn Arabi'nin müdafaası için müstakil bir eser yazmıştır. Burada Vahdet-i Vücud'un ayet, hadis ve alimlerin sözlerinden delilleri zikrederek yapılan itirazlara cevap vermiştir. Bu nazariyenin Panteizm ile olan benzerliğinden kaynaklanan yanlış düşünceye karşı izah getirmiştir. Buna göre Panteizm'in makul tarafı yegane hakikat olarak Allah'ı görmesidir ki bu da yalnız varlığın birliği yönünden kabul edilebilir. Buna mukabil bir kısım panteistler de sadece alemi hakikat olarak görerek oldukça farklı bir görüş sergilemişlerdir. İsmail Fenni'nin mutasavvıf yönü biraz geri planda kalmış daha çok fen ve felsefe ile fikirlerini savunmuştur. Esasen böyle olması da hem makul hem de beklenen bir tavırdır. Çünkü kendisi de tasavvufi fikirlerin herkese hitap etmediğini, tasavvufun çok özel sayılabilecek bir durumu olduğunu söylemektedir. Bu konudaki sıkı bağlarını İbn Arabi ve Vahdet-i Vücud hakkında yazdığı kitapta görülmektedir. Ayrıca sıradan bir müdafaa olmayıp tasavvuf ile olan alakasını, ilmini okuyucularına göstermiştir.

Büchner'in varlığını kimi zaman inkar, kimi zamanda başka şeylere atfettiği ruh meselesinde, İsmail Fenni kuvvetli bir şekilde tenkitte bulunur. Ruhu beynin bir kuvveti veya fonksiyonu olarak gören veyahut görmek mecburiyetinde kalan maddecilere, İsmail Fenni'nin cevabı: ruhun hissetmeye mahsus bir vasıta olduğudur. Ona göre, ruh beynin bir vazifesi olmaktan çok ötedir. Çünkü ana rahminde daha teşekkül etmemiş beden, menide bir zerre halinde bulunur. Sonra cenin ve intizamlı bir surette organlar oluşur. Ona göre, bu tertibi sağlayan şey ise ruhtur. Ancak düşüncenin beyin vasıtası ile gerçekleştiği konusunda İsmail Fenni, Büchner ile mutabıktır. Ancak Fenni, Büchner'in ruhu sadece beynin bir fonksiyonundan ibaret gösterme çabalarına itiraz etmektedir. Çünkü düşünce, zeka, hayal gücü gibi şeyler ruhun kuvvetleridir. Buradan şu neticeye varılır ki o da: beyin ruhun aletidir, kendisi değildir. Zaten Büchner, maddeye ve kuvvete ezeli ve ebedi bir özellik verirken, nedense bu özellikleri ruha vermez. Tüm bu

ifadelere ilaveten İsmail Fenni, ruhun mahiyetini Yüce Allah'ın peygamberlerine dahi tam olarak bildirmediğini, Kuranı kerim ayetlerini delil göstererek İslami delillerini zikrederek konuyu sonlandırmıştır.

Materyalizmin en temel meselelerinden biriside madde ve kuvvet anlayışıdır. İsmail Fenni, maddecilerin anlayışını iki prensipte özetlemiştir. Birincisi "maddesiz kuvvet ve 'kuvvetsiz madde olmaz", ikincisi 'madde ve kuvvet ezelidir". Buna göre birinci prensip için İsmail Fenni maddenin enerjinin yoğunlaşmış bir şekli olduğunu söyleyerek reddeder. İkinci prensip ise maddeyi oluşturan atomların bir takım radyoaktif ışınlar çıkararak parçalanması, bölünmesi ve değişmesi gösterir ki, madde aynı kalmıyor. Bu değişim yavaş ve cisimlerin ağırlıklarındaki eksilme ölçülemeyecek kadar az olduğundan maddenin yok olmadığı düşünülmüştür. Ancak gelişen bilimler ile artık bu kabul edilmektedir. İsmail Fenni görüşlerini desteklemek için Gustave Le Bon'un fikirlerini örnek olarak göstererek maddecilerin iddialarını geçersiz kılmıştır. İsmail Fenni dönemi için yeni sayılabilecek olan bilimsel gelişmeleri takip edip, bu bilgileri kullanması itibari ile örnek bir duruş sergilemiştir. Yaşadığı dönemde bilgiye ve belgeye ulaşma vasıtalarının bulunduğu, henüz başlangıç sayılabilecek olan teknolojik seviyesi göz önünde bulundurulursa, takip ettiği kaynakların zenginliği daha çok önem kazanacaktır.

Kainatın oluşmasını izah ederken Büchner, karmaşık ifadeler sergilemiş gözükmektedir. Çünkü var olan nizam ve bir biri ile ahenk içinde ve iç içe bir saat gibi işleyen sistemi Büchner inkar etmemiş yahut edememiştir. Ancak bu nizamı yavaş yavaş ve bir birbirini takip eden oluşumlar ile bu hale geldiğini söylemeye mecbur kalmıştır. Oysa İsmail Fenni bu düşünceye dinsel ve bilimsel bilgiler ile itiraz etmiştir. Ona göre, yerlerin göklerin yaratılmasında ki uzun müddeti Kuranı Kerim'in beyanı ile vakidir. Ancak bu müddet bir tasarruf ve tedbir dahilinde olup yaratıcının kudretindedir. Süre ne kadar uzarsa uzasın, akıl ve irade müdahil olmadıkça ortaya mükemmellik çıkmaz. Su uzun süre zarfında taşı delebilir ama taşta bir sanat eseri oluşturamaz. Şayet Büchner'in iddiası kabul edilse, kainatı tesadüflere bağlamak için akıl ve iradeyi, Yüce Allah yerine şuursuz atomlara ve onların çekim özelliklerine vermek mecburiyetinde kalmak gerekir.

Evrim teorisine İsmail Fenni, oldukça itidalli ve mantıki bir çerçevede izahlar getirmiştir. Ona göre tabiatta doğal seçilim olarak iddia olunan değişiklik şayet varsa asla tesadüfi olamaz. Çünkü tabiat insan gibi bir şeyler seçmeye muktedir değildir. Bu yüzden tesadüfi doğal seçilim üzerine bir fikir inşa edilemez. Ancak İsmail Fenni, tabiatın tesiri ile canlıların bedenlerinde bir takım değişimlerin olabileceğini makul ve hatta normal görmektedir. Ona göre evrim teorisinin en zayıf tarafı, türler arasında evrim tamamlanıncaya kadar geçen sürede sayılamayacak kadar çok ara form canlıların bulunamamasıdır. Çünkü bir türden başka bir türün oluşması için geçen binlerce sene içerinde neslini devam ettiremeyen bedeni noksan, sayısız canlı türü bulunması gerekir. Tüm bu tenkitlere rağmen İsmail Fenni, iddia edilen şekli ile de evrimin gerçekleşebilir olduğunu da ihtimaller arasına dürüstçe koymaktadır. Hatta buna birkaç günde oluşan meyveler olduğu gibi, aylar sonra oluşabilen meyvelerin olmasını da delil olarak göstermektedir. İsmail Fenni'nin temel hareket noktası, hızlı da olsa yavaş ta olsa kainata müdahale edenin Yüce Allah olduğu düşüncesidir. Onun icraatları de sonsuz ilim ve hikmetinin icabıdır. Bu yüzden buradan ateizme malzeme çıkarılamayacağını vurgulamıştır. Buna göre İsmail Fenni için öncelikli mesele, vesilelerin ne şekilde zuhur ettiğinden ziyade, onları ayarlayan Kudret-i İlahi'nin hesaba katılmasıdır. Tabiat kanunları her ne şekilde işler işlesin, bu kanunlar Allah'ın adetlerindendir.

İsmail Fenni tabiatta gayelilik anlayışını geniş bir biçimde ele almıştır. Çünkü ona göre varlıklara bu anlayış ile bakılırsa, kainattaki varlıkları Allah'ın sanat eserleri olarak görmek ve buna göre bir inanç sistemi kurmak mümkün olur. Oysa Büchner bunları tesadüf dışında bir anlayış ile izah etmek istememişlerdir. Misal olarak, İsmail Fenni organların birbirleri ile uyum içerisinde çalışmasını tafsilatlı olarak ele almıştır. Her organın vücutta bir vazife yürüttüğü gibi, her canlı da tabiatta çarkın bir dişlisi gibi iş görür. Bu sayede birbirinden gıdalanan canlı türlerinin nesli bile tükenmeden yaşayabilmektedir. Tüm bunları Allah'ın hikmetinin birer numuneleri olarak görmüş ve tesadüften hikmet çıkmasını reddetmiştir.

İsmail Fenni, çalışmalarında genel olarak ilmi, İslami ve felsefi usuller takip etmiş, yaşadığı dönemin buhranlarını sezmiş ve bunların yol açtığı fikri kargaşaları gidermeye çalışmıştır. Kimi zaman batılı düşünürlerin sözlerini, kimi zaman da ayet ve hadisleri

delil göstermekle kifayet etmiştir. İsmail Fenni'nin düşüncelerinin temelini ve merkezini doğru bilgi arayışı ve anlayışı oluşturmaktadır. Görüşleri, hakikatin ortaya çıkmasını arzu eden bir İslam mütefekkiri özelliğini taşır. Hakikati içeren bilginin, Doğu veya Batı menşeli olmasının bir önemi olmadığı eserlerinde, İsmail Fenni örnek bir bilimsel ahlak sergilemiştir. İsmail Fenni'nin hemen hemen tüm eserleri, fen ve felsefe ile İslam'a aykırı fikriyata: yine fen ve felsefe ile cevap verme gayreti taşımaktadır.

KAYNAKÇA

Kitaplar

Altıntaş, H. (1994). "Dehriyye" *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)* Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, c.9, s. 107

Arslan, A. (2006). *İlk çağ felsefe tarihi*. İstanbul: İst. Bilgi Üni. Yayınları

Aydın, M. A. (2014). *Osmanlı devleti'nde hukuk ve adalet*. İstanbul: Klasik Yayınları

Aristoteles. (2018). *Ruh üzerine*. Ömer Aygün & Y. Gurur Sev (Çev.) İstanbul: Pinhan Yayıncılık

Başgil, A. F. (2010). *Gençlerle baş başa*. İstanbul: Yağmur Yayınevi

Bıçakçı, Ayhan, (2010). *Türk düşüncesi II kaygılar*. İstanbul: Dergah yayınları

Birand, K. (1958). *İlk çağ felsefesi tarihi*. Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları

Bayrakdar, M. (2018). *İslam'da evrimci yaratılış teorisi*. Ankara: Otto Yayınları

Bilgili, A. (2018). *Darwin ve Osmanlılar*. İstanbul: Vadi Yayınları

Bolay, S. H. (2008). *Türkiye'de ruhçu ve maddeci görüşün mücadelesi*. Ankara: Nobel Yayıncılık

Büchner, L. & Nebil, A. (2012). *Madde ve kuvvet*. Konya: Çizgi Yayınları

Ertuğrul, İ.F. (1978). *İman hakikatleri etrafında suallere cevaplar*. İstanbul: Sebil Yayınları

Ertuğrul, İ.F. (1994*). Hakikat nurları*. İstanbul: Sebil Yayınları

Ertuğrul, İ.F. (1996). *Materyalizmin iflası ve islam. 1. Ve 2. Cilt*. İstanbul; Sebil Yayınevi

Ertuğrul, İ.F. (1997). *Vahdet-i vücud ve ibn Arabi*. İstanbul: İnsan Yayınları

Ertuğrul, İ. F. (2015). *Lügatçe-i felsefe*. Konya: Çizgi Yayınları

Ertuğrul, İ. F. (2017). Kitab-ı izale-i şukuk. Konya: Çizgi Yayınları

Guthrie, W.K.C. (1999). *İlk çağ felsefesi tarihi*. Ahmet Cevizci (Çev), Ankara : Gündoğan Yayınları

Hanioğlu, M. Ş. (2001). ''İttihat ve Terakki Cemiyeti'' *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)* Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, c.23, s. 476

Hanioğlu, M. Ş. (2012). ''Türkçülük'' *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)* Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, c.41, s. 551

Gökberk, M. (1993*). Felsefe Tarihi*. İstanbul: Remzi Kitabevi

Gencer, B. (2014*). İslam'da modernleşme*. Ankara: Doğu Batı Yayınları,

Cevizci, A. (2012). *Bilgi Felsefesi*. İstanbul: Say yayınları

Cevizci, A. (2016). *Felsefenin kısa tarihi*. İstanbul: Say Yayınları

Cevizci, A. (2017). *Felsefe Sözlüğü*. İstanbul: Say Yayınları

Copleston, F. (1998). *Felsefe Tarihi* . c.7. İstanbul: İdea Yayınları

Çubukçu, İ. A. (1967). *İslam felsefesinde Allah'ın varlığının delilleri*. Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları

Duralı, Ş.T. (2014*). Felesefe-bilim nedir?*. İstanbul: Dergah Yayınları

Doko, E. & Taslaman, C. (2016). *Allah felsefe ve bilim*, İstanbul: İstanbul Yayınevi

Ferid, İ. (2012). *İbtal-i mezheb-i maddiyyun*. Konya: Çizgi Yayınları

Feyzi, M. E. (2012). *İlim ve irade.* Konya: Çizgi Yayınları

Harputizade, H.M.E.(2014). *Red ve İsbat*, Konya: Çizgi Yayınları

Hilmi, Ş. F. A. (2016). *Hangi meslek-i felsefeyi kabul etmeliyiz?* Konya: Çizgi Yayınları

Hilmi, Ş. F. A.(2018). *Allah'ı inkar etmek mümkün müdür?* Konya Çizgi Yayınları

Korlaelçi, M. (2014). *Pozitivizmin türkiye'ye girişi*. Ankara: Kadim Yayınları

Kutluer, İ. (1996). ‘’Gaiyyet’’ *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)* Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, c.13, s. 295

Mardin, Ş. (2008). *Jön türklerin siyasi fikirleri 1895-1908*. İstanbul: İletişim Yayınları

Nasr, S.H. (2015). *İslam'da bilim ve medeniyet*. Nabi Avcı, Kasım Turhan, Ahmet Ünal (Çev). İstanbul: İnsan Yayınları

Pascal, B. (2003). *Düşünceler*, Metin Karabaşoğlu (Çev), İstanbul: Kaknüs Yayınları

Platon. (2015). *Timaios*, Furkan Akderin (Çev.), İstanbul: Say yayınları

Russel, B. (2012). *Batı felsefesi tarihi*. İstanbul: Alfa Yayınları, 2012

Taslaman, C. (2016). *Allah'ın Varlığının 12 Delili*. İstanbul: Destek Yayınlar

Tevfik, B. (2016). *Felsefe mecmuası*. Konya: Çizgi Yayınları

Topaloğlu, A. (1998). ‘’Hudus’’, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)* Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, c.18, s.306

Topaloğlu, A. (2003). ‘’Materyalizm’’, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)* Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, c.28, s.137

Turan, O. (2012). *Türkiye'de siyasi buhranların kaynakları*. İstanbul: Ötüken Yayınları

Uğur. H. (2013). *Osmanlının son döneminde oryantalistlerin kuran hakkındaki iddialarına karşı Osmanlı ulemasının yaptığı çalışmalar İsmail fenni Ertuğrul örneği.* Necmettin Erbakan Üni. İlahiyat Fakültesi Yayınları. Osmanlı Toplumunda Kur'an Kültürü ve Tefsir Çalışmaları -II-, s. 507-548

Ülken, H. Z. (2013). *Türkiye'de çağdaş düşünce tarihi*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları

Ülken, H. Z. (1981). *Tarihi maddeciliği reddiye*. İstanbul: İstanbul Kitabevi

Ülken, H. Z. (2016). *Uyanış devirlerinde tercümenin rolü*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları

Weber, A. (1998). *Felsefe Tarihi*. Vehbi Eralp (Çev), İstanbul: Sosyal Yayınları

West, D. (2016). *Kıta avrupası felsefesine giriş*. Ahmet Cevizci (çev), İstanbul: Paradigma Yayınları

Süreli Yayınlar

Arslan, F. (2011). Zühdi rıza'nın kaleminden İsmail Ertuğrul ve musiki çalışmaları. *Türkiye Mecmuası*, **21**, pp. 97-113

Bolay, S.H. (1993). İsmail fenni ertuğrul. *Felsefe Dünyası Dergisi, Türk Felsefe Derneği Yayını*, **7** , pp. 11-25

Doğrucan, M. F. (2017). Büchner, haeckel ve d'hollbach'ın kısaca materyalizmi. *21. Yüzyılda Eğitim ve Toplum Dergisi*. **6** (17), pp.307-314

Doko, E. (2017). Ateizm ve eleştirisi temel kavramlar. *Diyanet Aylık Dergi*. **320** pp. 28-35

Güriz, A. (1967). İrade hürriyeti. Ankara *Üni. Hukuk Fakültesi Dergisi*. **24** (1), pp. 183-221

Kasar, V. (2008). İsmail fenni Ertuğrul ve bazı çağdaşlarına göre ruhun bekası ve ahiret. *Harran Üni. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, **20**, pp.146-157

Pişgin, Y. (2013). Kuran'da kalbin akledişi: iman. *Kelam Araştırmaları Dergisi*. Şubat, pp.112-128.

Şimşek, H.İ. (2008). İsmail fenni ertuğrul'un ibnü'l-arabi ve vahdet-i vücud savunması. *İlmi ve Akademik Araştırma Dergisi*, **21**, pp. 199-212

Tan, N. (2018). Kömürcü İmanı. *e-Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi*, **10** (2), pp. 625-637

Taslaman, C. (2007). İzafiyet teorisi, değerler ve tanrı-evren ilişkisi. *Marmara.Üni. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, **33**, pp. 6-20

Yıldırım, M. (1999). Düşünce özgürlüğü üzerine. *Ankara Üni. İlahiyat Fakültesi Dergisi*. **40** (1), pp 190-193

Diğer Yayınlar

Bulut, A. K. (2016). *İsmail Fenni Ertuğrul'un Ahlak Anlayışı*. (Yüksek Lisans Tezi). Ankara Üniversitesi, Ankara

Daşdemir, Y. (2007). *İsmail fenni ertuğrul'un materyalizme eleştirel yaklaşımı*. (Yüksek Lisans Tezi). Selçuk Üniversitesi, Konya

Özkul, O. (1989). *İsmail fenni ertuğrul ve felsefi görüşleri*. (Yüksek Lisans Tezi). İstanbul Üniversitesi, İstanbul

